

Türkiye’de Memlûkler Dönemi Hadis Çalışmaları

Ferhat GÖKÇE*

Giriş

Eyyûbilerden sonra İslâm dünyasının liderliğini Memlûkler üstlendi. Mısır, Suriye ve Hicaz gibi önemli bölgelerde hüküm süren Memlûkler, doğuda Moğol, batıda ise Haçlı istilasının olduğu bir dönemde kurulmuş, kuruluşunun hemen ardından hem Moğollara hem de Haçlılara karşı zafer elde etmesiyle dönemin güvenlik içindeki yegâne İslâm ülkesi konumuna gelmişti. Bu dönemde istilâ altında olan İslâm ülkelerinden, Memlûk Devleti’nin iki büyük merkezi Mısır ve Suriye’ye, aralarında Doğu İslâm âlimlerinin yanı sıra Endülüs ve Kuzey Afrikalı mümtaz âlimlerin de yer aldığı büyük bir mülteci hareketi başladı.¹ Bu âlimlerin katkılarıyla Kahire ve Dımaşk, Moğollar tarafından tahrip edilen İslâm dünyasının en önemli ilim ve kültür merkezi Bağdat’ın yerini almış oldu. Mısır ve Suriye’de Memlûk idarecileri ve askerleri devleti savunurken, İslâm bilginleri de klasik İslâm mirâsını korumuş, yorumlamış ve zenginleştirmişlerdir.²

Memlûkler döneminde Kahire ve Dımaşk’ta mülteci hareketleri ve Memlûk yöneticilerinin ilime ve ilim adamlarına karşı olumlu tutumları sayesinde elverişli kültürel ve ilmî bir ortam oluşturulmuştu. Ayrıca Abbâsî hilâfetinin Memlûkler’in himayesinde Kahire’de yeniden tesis edilmesi de Memlûk başkentini İslâm dünyasının en önemli siyâsî ve dinî merkezi haline getirmişti. Memlûkler döneminde İslâmî ilimlerin her sahasında hummalı bir edebî faaliyet kendisini göstermiş, İslâmî ilimlerdeki gelişme bakımından İslâm tarihinin

* Yrd. Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.

1 Memlûkler dönemi âlimlerinden pek çoğunun Bağdat’ta, diğer doğu vilayetlerinde veya Endülüs şehirlerinde doğup büyümeleri daha sonra Mısır ve Suriye’ye gelmeleri bu hususu teyit etmektedir. İsmail Yiğit, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991, c. 7, s. 244.

2 Bernard Lewis, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Hamdi Aktaş, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1988, s. 237.

en parlak dönemlerinden birisi yaşanmıştır.³ Memlûkler dönemindeki ilmî faaliyetin en belirgin özellikleri şunlardır:

- Yazılan eserler sayı bakımından oldukça zengindir.
- Geçmişte yapılan çalışmalar esas alınmıştır. Bu dönem şerh-hâşiye dönemi olarak kabul edilmektedir.
- Hadis çalışmaları yaygınlaşmıştır.
- Tasavvufî hareketler hızlanmıştır.
- Fıkıh alanında içtihat kapısı fiilen kapanmış, mezhep taassubu yaygınlaşmış ve dört mezhebin usulleri dışına çıkılamamıştır.⁴

Memlûkler döneminde ilmî hareketin vasıfları hakkındaki bu ön bilgilerden sonra söz konusu dönemde hadis ilminin genel özelliklerine dair bilgi vermek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Hadis tarihinin gelişimini “oluşum”, “gelişim”, “açılım”, daralma” ve “yeni dönem-dönüşüm dönemi” şeklinde beş dönemde ele alan Mehmet Emin Özafşar’ın tasnifine göre Memlûkler dönemi, açılım dönemini kapsamaktadır. Açılım dönemi, rivâyet döneminin sona erdiği beşinci asırdan onuncu asra kadar geçen yaklaşık beş asırlık zaman dilimini kapsar. Bu dönem sistemli bir şekilde hadis eğitim ve öğretim merkezlerinin kurulduğu, hadis kaynaklarını açıklama çabalarının bir sonucu olarak dördüncü asırda başlayan şerh edebiyatının İbn Hacer’e kadar en seçkin örneklerinin verildiği bir zaman dilimidir. Bu zaman zarfında yaşanan siyâsî ve sosyal çeşitlilik, Haçlı seferleri, Moğol istilası gibi yoğun nüfus hareketlenmelerine sebep olan büyük olaylar ve bunların yol açtığı fikir hareketlenmeleri görülmüştür. Memlûkler döneminde, âdeta Moğolların yağma ve tahribine inat, hummalı bir yazın faaliyeti dikkat çekmektedir.⁵

Memlûkler döneminde İslâmî literatür sayı bakımından oldukça zengin olmakla takdire şayan görülürken, nitelik olarak ise büyük çoğunluğu itibariyle şerh ve hâşiyelerden oluşması bakımından orijinaliteden uzak olmakla itham edilmiştir.⁶ Ignaz Goldziher, Memlûkler döneminde hadis âlimlerinin bütün mesâilerini geçmiş dönemde yapılan eserlere harcadıklarını, bu eserlere zevâid, şerh ve hâşiyeler yazdıklarını belirterek tüm bunları çöküşün şaşmaz belirtileri olarak değerlendirmiştir. Goldziher’e göre bu dönemdeki bol ve yaygın literal üretim sadece çok az sayıda özgün ve yaratıcı çalışma ile övünebilmiştir.⁷ Andre Miquel ise İslâm medeniyetinin Memlûkler safhasından bahsedilmesi gerektiğini,

3 İsmail Yiğit, “Memlûkler”, *DİA*, c. 29, s. 94.

4 Mehmet Görmez, *Hadis ve Sünnetin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: T.D.V.Y., 1997, s. 77.

5 M. Emin Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2005, s. 34.

6 Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara: A.Ü.İ.F.Y., 1964, s. 222-223.

7 Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, Ankara: İmaj Yayıncılık, 1993, s. 156.

Memlûk dönemi edebiyatı derleme olsa da, bu dönemde yetişen âlimlerin zeka, tecrübe ve büyük devlet olma özelliklerini katarak kalıcı büyük eserler verdiğini belirtmiştir.⁸ Memlûkler döneminde İslâm âlimlerinin geçmişte yapılan çalışmalara yoğunlaşmalarının birçok sebebi üzerinde durulabilir.⁹ Memlûk Devleti'nin hakim olduğu topraklar, dönemin en çalkantılı bölgelerinden birisiydi. Öte yandan Memlûk tarihinin tüm dönemlerinde iç karışıklıklar, istikrarsızlıklar da hüküm sürmüştür. Tüm bunlara rağmen Memlûkler tüm kurumlarıyla bir medeniyet olgunluğuna erişmiş bir hânedân olarak tarihe geçmişlerdir. Bunun yanı sıra yapılan çalışmaların geçmiş dönemde yapılan eserlere bağlı olmasıyla, bu eserlerin orijinalliğini birbirinden ayırt etmek gerekir. Şunu belirtmek gerekir ki, Memlûkler dönemi genelde İslâmî ilimler, özelde hadis ilmi açısından bir duraklama ya da gerileme dönemi değil, ancak geçmiş dönemlerin temel alındığı bir yorumlama, açılım ve zenginleştirme dönemidir.

Memlûkler dönemindeki ilmi hareketin ve hadis ilminin genel vasıfları hakkında bu özet bilgilerden sonra çalışmamızın asıl konusu olan ülkemizde Memlûkler dönemiyle ilgili hadis çalışmalarına geçmek istiyoruz. Yapılan çalışmaları birkaç farklı yöntemle ele alıp değerlendirmek mümkündür. Bu çalışmalar, tarih sırasına göre sıralanıp değerlendirilebilir. Bu yöntem, Memlûkler dönemi hakkında ilk yapılan çalışmadan son çalışmaya kadarki gelişimi izlememize imkân tanır. Memlûkler dönemi hadis âlimleri vefât tarihlerine göre sıralanıp bu âlimler üzerine yapılan çalışmaların değerlendirmesi de yapılabilir. Biz ise çalışmamızı dört başlık altında yürüteceğiz. 1) Öncelikle Memlûkler dönemini hadis tarihi açısından ele alan çalışmalara yer vereceğiz. Ülkemizde Memlûkler dönemine ait çalışmaların büyük çoğunluğu şahıslar ya da eserleri üzerine yapılan çalışmalardır. Bu çalışmaların büyük çoğunluğu hadis edebiyatının türlerinden biri özelinde hazırlanmıştır. 2) Bu yüzden ikinci olarak konu bütünlüğü oluşturması açısından hadis literatürünün farklı türleri hakkındaki çalışmaları ayrı başlıklar altında inceleyeceğiz. 3) Üçüncü ana başlığımızda Memlûk dönemi muhaddisleri ve âlimlerinin hadisçiliği hakkında yapılan çalışmalara yer vereceğiz. 4) Son olarak ülkemizde Memlûk dönemi muhaddislerinin eserleri üzerine yapılan tahkik çalışmalarına yer vereceğiz.

I. Memlûkler Dönemini Hadis Tarihi Açısından Ele Alan Çalışmalar

Hadis tarihine dair eserler genellikle hicrî ilk asırlara hasredilmiş olup Memlûkler dönemini de içerisine ele alan bir hadis tarihi henüz kaleme alınmamıştır. Şu ana kadar Memlûkler dönemi hadis tarihi hakkında Türkçe çalışmaları gözden geçirecek olursak bu çalışmaların büyük çoğunlukla, ansiklopedi maddelerinde

8 Andre Miquel, *İslâm ve Medeniyeti: Doğuştan Günümüze*, çev. Ahmet Fidan, Hasan Menteş, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 1991, s. 200.

9 Kadiruddin Ahmed, *İslâm Dinamizmi ve Entelektüel Atalet*, çev. Ertuğrul Aytekin, İstanbul: İlke Yayınları, 1992, s. 38.

yer alan birkaç paragraflık cümlelerden¹⁰ veya hadis tarihi eserlerinde önemli hadisçiler vesilesiyle yer verilen birkaç sayfalık bilgilerden ibaret olduğunu görmekteyiz.¹¹ Daha kapsamlı bilgilere ise şahıs çalışmalarında yer verilmektedir. Şahıs çalışmalarının pek çoğunda incelenen şahsın yaşadığı dönemin, siyâsî, kültürel ve ilmî durumu hakkında bilgiler verilmekte, bu başlıklara bölümler ayrılmaktadır. Şüphesiz şahıs çalışmalarında bu başlıkların yer alması incelenen şahsın görüşlerini daha iyi anlamak için gereklidir. Ancak, Memlükler döneminde yaşayan bir âlimin yaşadığı dönemle ilgili bilgiler verilirken bazı çalışmalarda yapıldığı üzere 250 yıllık Memlükler dönemini genel olarak değerlendirmek yerine, daha sınırlı ve daha detaylı bir şekilde öncelikle müellifin yaşadığı dönemin siyâsî ve ilmî durumu araştırılmalı, kendisinden önceki dönem, yaşadığı döneme etkisi bakımından incelenmelidir. Kendisinden sonraki dönem ise müellifin ya da müellifin yaşadığı çağın sonraki dönemlere etkisi düşünülerek ele alınabilir.

Memlükler döneminin ilim ve kültür tarihini, hadis tarihinin içerisinde mütalaa edebileceğimiz hadis kurumları, hadis dersleri, derslerde okunan hadis kitapları gibi konuları aydınlatmak üzere bize kaynak olacak eserler diğer dönemlere nazaran hem daha fazla hem de daha detaylıdır. Bu yüzden tabakât kitapları, ilim ve kültür tarihi açısından Memlükler devrinin ilmî hareketliliğini tespit etmede başvurulması gereken temel kaynaklar arasındadır. Bu tür eserler her ne kadar hadis ricâline tahsis edilmiş olmasalar da hadisçiler de dâhil olmak üzere meşhur âlimlerin biyografilerini içermekte olup, onların eserleri, hocaları, öğrencileri, eğitim kurumları hakkında oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Memlükler dönemini içeren hadis çalışmalarında ya da hadis tarihinde Memlükler dönemi ele alınırken bu eserlerden istifade edilmesi kaçınılmazdır.

Bu tür eserlerden Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *ed-Dav'u'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'* adlı eserini burada özellikle zikretmek gerekir. Sehâvî'nin eseri 801-896 (1398-1491) yılları arasında vefat eden meşhur kişilerin biyografilerini içerir. Eserde on binden fazla kişinin biyografisi alfabetik olarak yer almaktadır. Sehâvî, kitabında kendi biyografisine de yer vermektedir. Eserden Mısır, Hicaz, Yemen ve Anadolu'da yaşamış âlimler, kadılar, şairler, sultanlar ve emirler hakkında malumat edinilebilmektedir. Eserin en önemli yönlerinden birisi son cildir ki bu ciltte

10 İsmail Yiğit, "Memlükler", *DİA*, c. 29, s. 95; Nebi Bozkurt, "Darulhadis", *DİA*, c. 8, s. 528-529.

11 Talat Koçyiğit'in *Hadis Tarihi*'nde ilk üç asır ele alınmıştır. Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara: T.D.V.Y., 1998. Ali Osman Koçkuzu'nun *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* isimli eserinde hadis ilimlerinin gelişim tarihi yedi dönemde ele alınmış, hicrî ilk üç asra daha detaylı bir şekilde yer verilmiş, dördüncü asır ve sonrası, Memlükler devrini kapsayan dönem, duraklama ve gerileme devrelerinde hadis çalışmaları başlığıyla yer almıştır. Duraklama ve gerilemenin nedenleri üzerinde durulmuş, hicrî VII-IX. asırların hadis tarihi hakkında yeterli bilgiler yer almamış, dördüncü asırdan onuncu asıra kadar yetişen bazı muhaddislerin listesi verilmiştir. Bkz. Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1983. Son dönemlerde yazılan hadis tarihi kitaplarında da hicrî VII-X. asırların hadis tarihine yer verilmemiştir.

yaklaşık bin meşhur kadının biyografisi yer almaktadır. Eserin ağırlık noktasını daha çok âlimler teşkil ettiği için İslâm dünyasının belli başlı ilim merkezleri, eğitim müesseseleri, âlimlerin icâzet aldıkları ve icâzet verdikleri medreseler, ders müfredatı, âlimler arası ilişkiler hakkında zengin bilgiler bulunabilmektedir. “Kahire’de bir Müderris: Bedruddin el-Aynî” isimli M. Fatih Yalçın tarafından hazırlanan tebliğ, Sehâvî’nin bu eserinden hareketle hazırlanmıştır. Yalçın bu çalışmasında Sehâvî’nin verdiği bilgiler doğrultusunda Aynî’nin öğrencilerini tespit ederek, öğrenciler üzerinden yapılan okumalarla Aynî’nin hitap ettiği öğrenci profilini ve bu öğrencilerle bir müderris olarak kurduğu ilişkinin boyutunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Çalışmada Aynî’nin okuttuğu ilimler ve kitaplar tespit edilmiş, öğrencilerin genel özellikleri, nisbeleri, doğum yerleri, coğrafi kökenleri, seyahatleri, ulemâ ailesinden gelenleri, dört mezhebe göre dağılımları araştırılmıştır. Aynî’nin önde gelen hocalarının listesi, ders kitabı olarak okuduğu belli başlı eserler üzerinden bazı değerlendirmeler yapılmış ve son olarak yetiştirdiği öğrencilerden müderrislik, Mısır kadılıkudatlığı, kadı nâibliği, şeyhlik ve diğer görevlerde bulunanlar hakkında bilgiler verilmiştir.¹²

Memlûkler döneminde oldukça bol olan ilmi neşriyatın ve eğitim kurumlarının temelinin; daha önce Abbâsiler döneminde tesis edilmiş, Suriye ve Mısır’da geniş ölçüde artmış olan vakıf sistemi teşkil etmekteydi.¹³ Memlûkler döneminde hadis eğitiminin önemli bir kısmı, medreselerin yanı sıra hadis ilimlerine mahsus dârülhadis adı verilen ihtisas medreselerinde yapılmaktaydı. Memlûkler, Eyyûbilerden kalan medreselere yenilerini ekleyerek medreselerin sayısını çoğalttılar. Dımaşk’ta yüz altmış, Kahire’de ise yetmiş beş civarında medresenin bulunduğu kaydedilmektedir.¹⁴ VIII./XIV. yüzyılın sonlarında Kahire’de bulunan yetmiş üç medresenin ikisi dârülhadisti. Kudüs’te ise bir dârülhadis vardı.¹⁵ Muasır tarihçilerden Nuaymî, *ed-Dâris fi Târîhi’l-Medâris* adlı eserinde Dımaşk’ta bulunan 159 medrese hakkında bilgi vermiş, bu şehirde 16 dârülhadisin bulunduğunu tespit etmiştir.¹⁶ Memlûklerin Kahire’den sonra en büyük ilim ve kültür merkezi olan Dımaşk’taki hadis medreselerini, hadis faaliyetlerini araştıran Muhammed b. Azûz, *Medresetu’l-Hadîs fi Bilâdi’s-Şâm* adlı eserinde hicrî sekizinci asırda Dımaşk şehrini hadis tarihi açısından incelemiştir. Dımaşk’ta yirmi dârülhadis tespit etmiş ve bu dârülhadislerde yetişen hadis hocaları, hadisçi aileleri, talebeler ve hadis eğitimi, kadın hadisçiler, ilmi yolculuklar (rihle) hakkında detaylı bilgiler

12 M. Fatih Yalçın, “Kahire’de bir Müderris: Bedruddin el-Aynî”, *Uluslararası Bedruddîn el-Aynî Sempozyumu*, ed. Recep Tuzcu, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, 2013, s. 85-103.

13 Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 222-23.

14 Yiğit, “Memlûkler”, *DİA*, c. 29, s. 94.

15 Bozkurt, “Dârulhadîs”, *DİA*, c. 8, s. 528.

16 Muhammed b. Ömer Nuaymî, *ed-Dâris fi Târîhi’l-Medâris*, 1-2 c., Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1990.

vermiştir.¹⁷ Yazar, bu çalışmasında Dımaşk'ta hadis eğitimi gören 396 muhaddisin ismini tespit etmiştir. Benzer bir çalışma İbn Kesîr'in hadis hocaları üzerine Ahmet Ürkmez'in hazırlamış olduğu "el-Bidâye ve'n-Nihâye'sinden hareketle İbn Kesîr ve Hadis Hocaları" isimli makalesidir.¹⁸

Bahrî Memlûkler dönemi olarak kabul edilen Memlûklerin ilk yarısını kapsayan dönemin eğitim sistemi ve medreseleri hakkında Yasemin Kaçar, "Bahrî Memlûk Devletinin Eğitim sistemi ve Medreseler (1250-1382)",¹⁹ Hasan Keleş ise "Memlûkler'de Bilimsel Sosyal ve Kültürel Hayat" isimli yüksek lisans tezi hazırlamışlardır.²⁰ Her iki çalışmada da -temelde hadis merkezli olmamakla birlikte- medreseler, dinî ilimler, şöhret bulan âlimler ve dârülhadislerle ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Yukarıda söz ettiğimiz Memlûkler dönemine dair hadis tarihinin belli bir dönemindeki açığı kapatmak üzere hazırlanan bir çalışma Halit Özkan'ın *Memlûklerin Son Asrında Hadis*²¹ isimli eseridir. Çalışmada dokuzuncu/onbeşinci asrın başından Memlûklerin Osmanlılara yenilmesine kadar uzanan yaklaşık 125 yıllık bir zaman dilimi ele alınmaktadır. Hadisçiler açısından ifade edilecek olursa en önemli *Sahîh-i Buhârî* şerhinin müellifi olan İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) hocası Zeynuddîn el-İrâkî (ö. 806/1404) ve akranlarıyla başlayıp, Memlûklerde son *Sahîh-i Buhârî* şerhini yazan Kastallânî'nin (ö. 923/1517) mensup olduğu nesle kadarki dönem araştırılmıştır.

Yedi bölümden oluşan eserde, birinci bölümde 'siyâsî ortam', Memlûkler'de devlet idaresi ve komşularla ilişkiler başlıklarıyla ele alınmış, 'kültürel ortam' başlığı Kahire ve Dımaşk şehirleri özelinde incelenmiştir. Çalışmada Memlûkler döneminde hadis faaliyetleri, Kahire merkezli ele alınmıştır. Kahire, Memlûkler'in en önemli ilim ve kültür merkezi olmakla birlikte Memlûkler'in sahip olduğu topraklar içerisinde başta Dımaşk ve Hicaz olmak üzere diğer bölgelerdeki hadis faaliyetleri hakkında bir başlığa yer verilmesi kanaatimizce faydalı olurdu. Memlûkler döneminde Hicaz'da yetişen hadis âlimleri üzerinde de durmak gerekir. Çünkü özellikle Kahire ve Dımaşk'tan hac yolculuğuna çıkan âlimler buradaki

17 Muhammed b. Azûz, *Medresetu'l-Hadis fî Bilâdi's-Sâm*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2000. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde Mısır'da 860, sadece Ezher Camisi etrafında ise kırk dârülhadisten söz etmiştir. Ancak onun bu ifadesi mübalağalı bulunmuş, bu rakama camilerdeki hadis halkalarını dâhil etmiş olabileceği belirtilmiştir. Bozkurt, a.g.m., s. 528.

18 Ahmet Ürkmez, "el-Bidâye ve'n-Nihâye'sinden Hareketle İbn Kesîr ve Hadis Hocaları Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2010, c. 8, sy. 2, s. 129-143.

19 Yasemin Kaçar, "Bahrî Memlûk Devletinin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382)", Yüksek Lisans tezi, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2006.

20 Hasan Keleş, "Memlûkler'de Bilimsel Sosyal ve Kültürel Hayat", Yüksek Lisans tezi, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2010.

21 Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis Kahire 1392-1517*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

âlimlerle ilişki içerisinde bulunmuşlar, kısa süreli de olsa talebe-hoca ilişkisi kurulmuş yine kısa süreli hadis meclisleri oluşturmuşlardır.

Çalışmanın “Hadis Eğitim Kurumları ve Ders Mekânları” ismini taşıyan ikinci bölümü mektepler, medreseler, darülhadisler, camiler, hankah-ribât ve zâviyeler, kütüphaneler ve evler şeklinde alt başlıklara ayrılarak işlenmiştir. Çalışmada bu eğitim kurumları Kahire özelinde ele alınmıştır. Medreselerin hangi tarihte kimler tarafından inşa edildiği, müderrislik görevinde bulunan muhaddisler, medreselerdeki hadis eğitimi, Kahire’de bulunan iki dârülhadis hakkında bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde muhaddislere ait mansıplar konusu ele alınmış, mansıplar içinde ilmi açıdan önem arz edenlerden müderris/şeyhu’l-hadis, muîd, müfid, mütesaddir, müstemlî, müşteğil ve kâtibü’l-gaybe adıyla bilinen görevler hakkında bilgiler verilmiştir. Yazar, Kahire’deki hadis ilminin durumunu görebilmek için sadece bu mansıplarda görev alan hadisçilerin değil, herhangi bir kurumda görev almaksızın hadis rivâyetinde bulunan muhaddislerin dikkate alınması gerektiğini de belirtmiştir. Dördüncü bölüm hadis aileleri ve önemli isimlere ayrılmış, muhaddis ailelerinden Bulkînî, Irâkî, İbnü’l-Mülakkın, İbn Hacer ve İbnü’l-Emâne aileleri tanıtılmış, dönemin önemli hadisçileri ve hadis hafızları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Beşinci bölümde, “Hadis Dersleri”, medrese ve dârülhadislerdeki dersler, umûma açık dersler, belli zaman ve mekânlara mahsus dersler başlıklarına yer verilerek ele alınmıştır. Altıncı bölümde “rihleler” konusu ele alınmış, rihleler, geleneksel olarak ulemânın bireysel olarak yaptığı seyahatlere ek olarak sultanların veya ümerânın dâvetiyle yapılanlar ve Timur’dan kaçanların rihleleri şeklinde iki kısımda incelenmiştir. Çalışmanın son bölümünde ele alınan dönemdeki hadisle ilgili tartışma konularına örnekler verilmiştir. Esere ek olarak verilen konularına göre tasnif edilmiş bibliyografya ise bu dönemde telif edilen eserler ve türleri hakkında fikir verici mahiyettedir.

Memlûkler döneminin hadis ilmi açısından en önemli yönlerinden birisi, bu dönemde pek çok kadın hadisçinin temayüz etmiş olmasıdır. Sehâvî’nin *ed-Davû’l-Lâmi’* isimli meşhur eserinde biyografilerine yer verdiği 1075 kadının büyük bir kısmı ulemâ ailelerine mensup kadın hadisçilerden oluşmaktadır.²² Memlûk dönemi hadis âlimlerinin büyük bir kısmı, hanım hadisçilerden rivâyette bulunmuşlar ve onlardan icâzet almışlardır. Tâceddîn es-Sübki’nin (ö. 771/1370) hadis hocaları arasında on dokuz, İbn Hacer el-Askalânî’nin (ö. 852/1449) elli üç, Süyûtî’nin (ö. 911/1505) ise otuz üç kadın hadis âliminin bulunması, Memlûkler döneminde kadınların hadis ilmindeki mevkilerini göstermesi bakımından önemlidir. Ülkemizde Memlûk dönemi kadın hadisçileri hakkında bazı araştırmalar yapılmıştır. İbn Hacer’in hocaları bağlamında Memlûkler dönemi kadın hadisçileri²³ Süyûtî’nin hadis ilmindeki kadın

22 Şemsuddin Sehâvî, *ed-Davû’l-Lâmi’ li-ehli’l-Karni’t-Tâsi’*, 1-12 c., Beyrut: Dâru’l-Cil, ts.

23 Muhammet Yılmaz, *İbn Hacer’in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2008.

hocaları²⁴ ve IX. asır Memlûkler dönemi kadınların hadis ilmindeki yeri hakkında araştırmalar yapılmıştır.²⁵

Hadis literatürü alanındaki çalışmalardan Zekeriya Güler'in *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü* isimli araştırması, Memlûkler döneminin ilk yarım asırlık bölümünü içermektedir.²⁶ Bu araştırmanın devamı niteliğinde Mahmut Yeşil tarafından "Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi"²⁷ isimli yüksek lisans tezi, temelde Memlûkler dönemi hadis bibliyografyasını hedeflememiş olmakla birlikte, 700-1100/1300-1688 yıllarını kapsadığı için Memlûkler dönemi hadisçileri ve eserleri hakkında istifade edebileceğimiz bir bibliyografa çalışmasıdır. Memlûk Devleti'nin 649-923/1250-1517 yılları arasını kapsadığını göz önünde bulunduracak olursak çalışma, Memlûkler dönemini ve sonraki iki asrı da kapsamaktadır. İlk elli yıllık dönem hariç, Memlûk dönemi hadis bibliyografyasının tamamını içeren bu çalışma, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde temel hadis kitapları; ikinci bölümde ise hadis ilimleri ile ilgili literatür kronolojik olarak verilmiştir. Memlûkler dönemi hadis çalışmalarına özel bir başlık ayrılmamakla birlikte hadis literatürü ile ilgili eserlerde de Memlûk dönemi hadisçileri ve eserleri hakkında bilgi edinmek mümkündür.

II. Hadis Edebiyatının Türlerine ve Şahıslara Göre Yapılan Hadis Çalışmaları

Memlûkler döneminde hadis eserleri telif bakımından geçmiş asırlarda yazılan eserlerin temel alındığı şerh, hâşiye, derleme, zevâid, etrâf ve tahrîc türü kitaplardan oluşmaktadır. Memlûkler dönemi hadis edebiyatını bu başlıklara yani telif türlerine göre inceleyip, bu telif türlerinde eser veren şahıslar ve eserleri hakkında ülkemizde yapılan çalışmalara değinmek istiyoruz.

A. Hadis Şerhleri

Memlûkler döneminin hadis ilmi açısından en önemli yönü hadis kaynaklarına yazılan mufassal ve mükemmel şerhlerdir. Hicrî dördüncü asırda ilk örnekleri verilen hadis şerhlerinden iki buçuk asır sonraki bu dönem zengin içerikli hadis şerhlerinin örneklerinin verildiği bir dönem olmuştur. Bu şerhlerin başında *Sahîh-i Buhârî* şerhlerinin en mükemmeli kabul edilen İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî*'si, Aynî (ö. 855/1451) ve Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *Sahîh-i Buhârî* şerhleri, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Sahîh-i Müslim* şerhi gelmektedir. Nesâî'nin *Sünen*'i üzerine Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Zehru'r-Rübâ'sı*, İbn Mâce'nin *Sünen*'i üzerinde yapılan çalışmalardan Moğoltay b. Kılıç'ın (ö. 762/1301)

24 Recep Aslan, "Süyûtî'nin Hadis İlmindeki Kadın Hocaları", *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi*, 2011, c. 11, sy. 3, s. 127-143.

25 Fatma Kavşut, "Kadınların Hadis İlmindeki Yeri (Hicrî IX. Asır Memlûkler Dönemi)", Yüksek Lisans tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2004.

26 Zekeriya Güler, *Hadis Bibliyografyası: H. V-VII/m. XI-XIII*, y.y., 1989.

27 Mahmut Yeşil, "Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi (H. 700-1100/M. 1300-1688)", Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 1989.

şerhi, İbnü’l-Mülakkin’in (ö. 804/1401) *Kütüb-i Sitte*’ye dâhil diğer beş eserde bulunmayan hadisleri (zevâid) şerhettiği *Ma temessu ileyhi’l-Hâce* isimli eseri, Süyûtî’nin *Misbâhu’z-Zücâce*’si, *Muvatta* üzerine Süyûtî’nin *Tenvîru’l-Havâlik*’i Memlûkler döneminde yazılan diğer bazı hadis şerhleridir. Memlûkler dönemi hadis şerh faaliyetleri hakkında bilgi vermesi açısından Mahmut Yeşil’in, “Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi” isimli çalışmasına baktığımızda Memlûkler devrine tekabül eden ve büyük çoğunluğu Memlûkler döneminin hadis âlimleri olan 41 Buhârî şârihi tespit edilmiştir. *Sahîh-i Müslim* şerhlerinin sayısı 16, *Sünen-i Ebî Dâvûd* şerhleri 12, *Sünen-i Tirmizî* şerhleri 6, *Sünen-i Nesâî* şerhleri 3, *Sünen-i İbn Mâce* şerhleri 5, *Muvatta* şerhleri 4 tanedir. Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’ine de bir şerh yazılmıştır. Diğer hadis kaynaklarına yazılan şerhlerin sayısı ise 45’tir.²⁸

Memlûkler döneminde VII. hicrî asırda hadis şârihi olarak dikkat çeken ilk âlim Muhyiddîn en-Nevevî’dir (ö. 676/1277). Nevevî’nin birçok eseri günümüze kadar şöhretini devam ettirmiştir. Hadis şerhi alanında en kapsamlı çalışması *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* adlı şerh olup Beşir Eryarsoy tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁹

Nevevî’nin hadisçiliği ve bu eseri üzerine hazırlanan ilk çalışma Yakup Koçyiğit tarafından 1989 yılında hazırlanan “Muhyiddin en-Nevevî’nin Hayatı, Eserleri ve Sahîh-i Müslim Şerhindeki Metodu” isimli yüksek lisans çalışmasıdır.³⁰ Bu çalışmanın büyük bölümü Nevevî’nin yaşadığı dönem, hayatı ve eserlerine ayrılmıştır. Nevevî’nin şerhindeki metodu ise her ne kadar tezin başlığında belirtilmiş olsa da ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Aynı konu “İmâm Nevevî ve Minhâc Adlı Şerhinde Şerh Metodu” isminde Semih Acet tarafından Dicle Üniversitesi’nde hazırlanmakta olan doktora çalışmasıyla tekrar ele alınmaktadır.³¹

VII. asrın Mâlikî fakihlerinden İbnü’l-Müneyyir’in (ö. 683/1284) hadisçiliği Ayşegül Eroğlu tarafından hazırlanan “İbnü’l-Müneyyir’in Hadis İlmindeki Yeri” isimli yüksek lisans çalışmasına konu olmuştur. İbnü’l-Müneyyir’in hadis ilmindeki en önemli telifi *el-Kevâkibü’d-Derârî fî Münâsebeti Terâcimi’l-Buhârî (Münâsebetü Terâcimi’l-Buhârî)*³² isimli Buhârî’nin bâb başlıklarının hadislerle uyumunu ele aldığı eseridir.³³

28 Yeşil, “Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi (H. 700-1100/M.1300-1688)”. Ayrıca bkz. Muhammed b. Cafer Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 401-406.

29 Muhyiddin Nevevî, *Sahîh-i Müslim Şerhi el-Minhâc*, 1-12., çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Polen Yayınları, 2012-2013.

30 Yakup Koçyiğit, “Muhyiddin en-Nevevî’nin Hayatı, Eserleri ve Sahîh-i Müslim Şerhindeki Metodu”, Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 1989.

31 Semih Acet, “İmam Nevevî ve Minhâc Adlı Eserinde Şerh Metodu”, Doktora tezi, D.Ü.S.B.E., Diyarbakır, (devam ediyor).

32 İbnü’l-Müneyyir, *el-Mütevârî alâ Ebvâbi’l-Buhârî*, thk. Ali Hasan Ali Abdülhamid, Amman: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 1990.

33 Ayşegül Eroğlu, “İbnü’l-Müneyyir’in Hadis İlmindeki Yeri”, Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 2009.

Bu tez çalışması da bu eser üzerine hazırlanmıştır. Çalışmada, İbnü'l-Müneyyir'in, *el-Mütevârî* ile hadis ilmine özellikle şerh metodunu kullanarak katkıda bulunduğu, bunun sonucu olarak *el-Mütevârî*'deki yorumlarının ve kendine has yaklaşımlarının sonraki Buhârî şerhlerinde yer bulduğu ifade edilmiştir.

VIII. asrın önemli Buhârî şârihlerinden Şemsuddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384), ilk eğitimini doğduğu yer olan Kırman'da almıştır. Memlûkler'in ilim ve kültür merkezlerinde yetişmiş olmamakla birlikte Kirmânî, memleketinde gördüğü tahsilden sonra Mısır, Şam, Kudüs, Halil, Mekke ve Medine şehirlerini dolaşmıştır. Dolaştığı bölgelerdeki âlimlerden Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahih'*ini dinlemiştir. Buhârî'nin icâzet halkasında Câmiu'l-Ezher muhaddisi Nâsruddin Muhammed b. Ebu'l-Kâsım el-Fârûkî de yer almaktadır. Kirmânî'nin Buhârî şerhi, Ali Saranç tarafından hazırlanan "Kirmânî'nin el-Kevâkibu'd-Derârî'deki Şerh Metodu" isimli doktora çalışmasına konu olmuştur.³⁴

Bayburt'ta doğup, Mısır'da (Kahire) vefat eden Hanefî fakihlerinden Ekmelüddin Bâbertî (ö. 786/1384) hadis yorumculuğunda çalışmalara konu olan âlimlerdendir. Babertî, hicrî VII. asrın âlimlerinden Sâgânî'nin *Meşâriku'l-Envâr* şerhine *Tuhfetu'l-Ebrâr* isminde yazdığı şerh üzerine 28-30 Mayıs 2010 tarihinde düzenlenen Ekmelüddin Bâbertî Sempozyumunda Selçuk Çoşkun, eserin *Meşâriku'l-Envâr* şerhleri arasındaki yeri, şöhreti ve kendisinden istifade edilme derecesine temas ettiği "Bâbertî'nin Tuhfetu'l-Ebrâr İsimli Eserinin Hadis Tarihindeki Yeri", Muhammed Beyler ise kitabı tanıtmayı, izlenen şerh yöntemini ortaya koymayı ve Bâbertî'nin hadise olan yaklaşımını tespit etmeyi hedeflediği "Bâbertî'nin Tuhfetu'l-Ebrâr fi Şerhi Meşâriki'l-Envâr İsimli Eserindeki Hadis Şerh Metodu" isimli birer tebliğ sunmuşlardır.³⁵ Bâbertî'nin bu eseri üzerine Abdurrahman Akkuş tarafından "Ekmelüddin Bâberti ve Hadisçiliği (Tuhfetu'l-Ebrâr Özelinde)" ismiyle bir doktora tezi hazırlanmaktadır.³⁶

Memlûkler döneminin önemli şerh çalışmalarından birisi de İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) Nevevî'nin kırk iki hadis ihtiva eden *el-Erbâin* adlı eserini elliye tamamlayarak hazırladığı *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem* isimli şerhtir. İbn Receb bu eserinde hadislerin sıhhat derecesi ve aynı mealdeki benzer rivâyetler yanında ilgili fikhî hükümlere de yer vermektedir. İbn Receb'in bu eserdeki hadis şerhçiliği Muhammed Suiçmez tarafından "İbn Receb el-Hanbelî, ve Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği" ismiyle yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.³⁷

34 Ali Saranç, *Kirmânî'nin (ö. 717/786) el-Kevâkibu'd-Derârî'deki Şerh Metodu*, Doktora Tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2010.

35 Kadir Receb Muhammed, "Sempozyum Tanıtımı: Ekmelüddin Bâbertî Sempozyumu 28-30 Mayıs, 2010, Bayburt", *U.Ü.İ.F.D.*, c. 20, sy. 1, 2011, s. 331-335.

36 Abdurrahman Akkuş, Ekmelüddin Babertî ve Hadisçiliği (Tuhfetu'l-Ebrâr Özelinde), Doktora Tezi (devam ediyor), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

37 Muhammed Suiçmez, *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Şerhçiliği*, Yüksek Lisans Tezi, K.T.Ü.S.B.E., Trabzon, 2006.

Abdullah Karahan ise müellif üzerine *İbn Receb el-Hanbelî, Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri* isiminde bir kitap yayımlamıştır.³⁸

Memlûkler döneminde en fazla şöhret bulan şerhler, hicrî IX. asrın iki büyük muhaddis ve şârihi İbn Hacer’in (ö. 852/1449) *Fethu’l-Bârî*’si ve Bedruddîn el-Aynî’nin (ö. 855/1451) *Umdetu’l-Kârî*’sidir. Aynı yıllarda Mısır’da yaşayan bu iki âlimden İbn Hacer Şafîî başkadılığı görevinde bulunurken Aynî, Hanefî başkadılığı görevini yürütmüştür. Bu iki büyük âlim birbirleriyle ilmi çatışma ve ihtilâf içinde bulunmuşlardır. Onların esas mücadele ve tenkitleri yazdıkları Buhârî şerhleri üzerine olmuştur. Bu iki şerh Buhârî’ye yazılan 75 şerhten sadece ikisi olsa da sıradan eserler ya da şerhler değildir. İbn Hacer’in *Fethu’l-Bârî*’si için söylenen ‘bundan başka bir eseri olmasa da bu eser onun büyüklüğünü göstermek için yeterlidir’ sözü aynı şekilde Aynî’nin *Umdet*’si için de geçerlidir. Bu iki eser için söylenen ve darb-ı mesel haline gelen “*Buhârî’yi anlamak ümmet üzerine bir borçtu. Bu borcu İbn Hacer ve Bedruddin el-Aynî ödemişlerdir*”³⁹ ifadesi de *Fethu’l-Bârî* ve *Umdetu’l-Kârî*’nin yerini ifade etmesi bakımından önemlidir. Her iki şerhin kendine has özellikleri, birbirlerine üstün tarafları bulunmaktadır. Ülkemizde bu iki şerh üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Şimdi bu çalışmalara özetle yer vermek istiyoruz.

Hadis şerhlerinden *Fethu’l-Bârî*’nin bizzat müellif tarafından ihtisar edilen *İthâfu’l-Kârî bi’İhtisâri Fethi’l-Bârî* isimli eseri *Muhtasar Fethu’l-Bârî: İthâfu’l-Kârî bi’İhtisâri Fethi’l-Bârî* isimyle Halil Aldemir, Mehmet Odabaşı, Soner Duman, Abdullah Durmuş, Osman Güman, M. Beşir Eryarsoy, İbrahim Tüfekçi ve İshak Emin Aktepe’nin bulunduğu bir heyet tarafından 12 cilt halinde Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴⁰

İbn Hacer’in hadis şerhçiliğine dair ilk akademik araştırma Ahmet Emin Seyhan tarafından hazırlanan “İbn Hacer el-Askalânî ve Fethu’l-Bârî’deki Metodu” isimindeki doktora çalışmasıdır.⁴¹ Zişan Türcan, “Hattâbî ve İbn Hacer’in Buhârî Metinlerine Yaklaşımları” isiminde yüksek lisans tezi hazırlamıştır.⁴²

Mehmet Bilen, “İbn Hacer’in Buhârî’ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar” isiminde bir doktora tezi hazırlamış, bu çalışması *İbn Hacer’in Buhârî Savunusu*

38 Abdullah Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî, Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri*, Bursa: Emin Yayınları, 2009.

39 Muhammed b. Cafer Kettânî, *er-Risâletü’l-Müstatrafe libeyânî Meşhûri Kütübî’s-Sünneti’l-Müşerrefe*, Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1964, s. 401.

40 İbn Hacer el-Askalânî, *Muhtasar Fethu’l-Bârî: İthâfu’l-Kârî bi’İhtisâri Fethi’l-Bârî*, (Arapça İhtisarı yapan ve notları ekleyen Ebû Suheyb Safa ed-Davvî Ahmed el-Adevî), çev. Halil Aldemir, Mehmet Odabaşı, Soner Duman ve diğerleri, İstanbul: Polen Yayınları, 2006-2008.

41 Ahmet Emin Seyhan, “İbn Hacer el-Askalânî ve Fethu’l-Bârî’deki Metodu”, Doktora Tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 1995.

42 Zişan Türcan, “Hattâbî ve İbn Hacer’in Buhârî Metinlerine Yaklaşımları”, Yüksek Lisans Tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2002.

ismiyle yayımlanmıştır.⁴³ Bu eserin tanıtımına dair Mehmet Emin Eren bir makale kaleme almıştır.⁴⁴ Bilen, *el-Câmiu's-Sahîh*'te diğer hadis kaynaklarında olduğu gibi problemli birçok hadisin rivâyet edildiğini ancak Buhârî'nin kazanmış olduğu otoritenin eserdeki problemlerden sarf-ı nazar edilmesine yol açtığını belirtmekte, bu kanaatin oluşmasında İbn Hacer'in Buhârî'ye yönelik tenkitleri reddetmek için verdiği cevapların büyük etkisi olduğunu ifade etmektedir. Yazara göre bu cevaplarla Buhârî'nin hadislerine yönelik tenkitler reddedilebilmiş değildir. Bilen, ayrıca "Hadis Şarihi Olarak İbn Hacer el-Askalânî" isminde bir makale de kaleme almıştır.⁴⁵ Bu makalede *Fethu'l-Bârî*'nin özellikleri ve metodu inceleme konusu yapılmıştır.

Enbiya Yıldırım, *Geleneksel Hadis Yorumculuğu: Benzer İçerikli Rivâyetler Bağlamında İbn Hacer Merkezli Bir Çalışma*⁴⁶ ismiyle bir kitap yayımlamış, kitapta Sahîh-i Buhârî'de geçen bezer içerikli rivâyetlere İbn Hacer başta olmak üzere hadis yorumcularının nasıl yaklaştıklarını ele almıştır. Eserde hadis şârihlerinin ayrı olaylardan bahsediyor kabul ettikleri rivâyetlerin çoğunun içerdiği farklılıklara rağmen aynı şeyden bahsettikleri gösterilmeye çalışılmaktadır. Böylece hadis kitaplarında geçen yüzlerce hadisin bir araya getirilmek suretiyle metinlerinin inşâ edilmesi zaruretini ön plana çıkarmakta ve son derece önemli bir problemi gündeme taşımaktadır.

Bedruddîn Aynî'nin 25 ciltlik *Umdetu'l-Kârî*'si Buhârî şerhlerinin en hacimli, hadislerin tetkiki ve incelenmesi bakımından en derli toplusudur. Aynî, *Umdetu'l-Kârî*'de önceki şerhlerden farklı olarak bir sistem dâhilinde açtığı çeşitli başlıklarla ele aldığı hadisi bütün yönleriyle açıklayarak yorumlamıştır. Hadis yorumlarında ve hadislerle ilgili meselelerde kendi fikhî mezhebi olan Hanefî mezhebinin görüşlerine bağlı kalmış, Buhârî'de dâhil olmak üzere Hanefîler aleyhine delil getirenleri tenkit etmiştir.

Ülkemizde Aynî'nin hadisçiliği üzerine yapılan çalışmalara gelince, bu çalışmaların hemen hepsinin *Umdetu'l-Kârî* ile ilgili olduğu görülmektedir. Aynî'yi hadisçi yönüyle tanıtan ilk çalışma Talat Sakallı'nın "Aynî'nin Hadis Kültüründeki Yeri" isimli doktora tezidir.⁴⁷ Sakallı, bu çalışmasında *Umdetu'l-Kârî*'yi temel alarak Aynî'nin hadisçiliğini incelemiştir. Çalışmasında, o dönemde tek yazma

43 Mehmet Bilen, "İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar", Doktora Tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2004, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

44 Mehmet Emin Eren, "Kitap Tanıtımı: İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar", A.Ü.İ.F.D., Ankara, 2004, c. 45, sy. 2, s. 383-387.

45 Mehmet Bilen, "Hadis Şarihi Olarak İbn Hacer el-Askalânî", *Şarkiyat İlimi Araştırmalar Dergisi*, 2009, sy. 2, s. 50-66.

46 Enbiya Yıldırım, *Geleneksel Hadis Yorumculuğu*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001.

47 Talat Sakallı, "Aynî'nin Hadis Kültüründeki Yeri", Doktora tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 1987; a.mlf., *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, 2013.

nüshası Mısır’da bulunan Aynî’nin *Şerhu Meâni’l-Âsâr*’a yazdığı şerh hariç diğer yazma ve matbu eserleri de kaynak olarak kullanmış ve incelemiştir. Sakallı, bu çalışmasının dışında, Salih Yusuf Ma’tûk’un eserini tanıttığı bir makale,⁴⁸ Aynî ve İbn Hacer çatışmasını ele aldığı iki makale,⁴⁹ Aynî’nin ‘Buhârî hakkındaki değerlendirmeleri’,⁵⁰ ‘hayatı ve eserleri’⁵¹ üzerine iki tebliğ hazırlamıştır. Talat Sakallı’nın Aynî ve eserlerini genel olarak tanıttığı, *Umdetu’l-Kârî*’den bazı yorum örneklerine yer verdiği *Bedruddîn el-Aynî*⁵² ile, İbn Hacer ve Aynî arasındaki ihtilâfları incelediği *Hadis Tartışmaları*⁵³ ismindeki eserleri yayımlanmıştır.

Bedruddîn Aynî, doğduğu şehir olan Gaziantep’te düzenlenen biri ulusal diğeri uluslararası iki sempozyuma konu olmuştur. 1992 yılında gerçekleştirilen Bedruddîn Aynî Sempozyumu’nda Aynî’nin hadisçiliğine dair Ali Osman Koçkuzu tarafından “Aynî’nin Hadis İlmindeki Yeri” isminde bir tebliğ sunulmuştur. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*’nde yer alan “Aynî” maddesi de Koçkuzu tarafından hazırlanmıştır.⁵⁴ Aynı sempozyumda Mehmet Görmez, “Aynî’nin Hadisleri Anlama Metodu (Fıkhu’l-Hadîs)” isminde bir tebliğ sunmuştur.⁵⁵ 2013 yılında düzenlenen Uluslararası Bedruddîn el-Aynî sempozyumu ise daha kapsamlı olmuş; Aynî hadisçiliği, fikhçiliği, tarihçiliği ve diltçiliği kısaca bütün yönleriyle ele alınmıştır. Bu sempozyumda Aynî’nin hadis şerhçiliği “Bir Şârih Olarak el-Aynî” isimli ikinci oturuma konu olmuş bu oturumda “Aynî’nin Geçmiş Din ve Kültürlerden Nakil Konusundaki (Bazı) Hadisleri Yorumlama Yöntemi”, “Aynî’nin Hadisleri Kronolojik Olarak Değerlendirmesi (Ezan’ın Teşrii, Buda’a Kuyusu ve Mut’â Nikahı Örneğinde)”, “Sünen-i Ebî Dâvûd Şerhi Çerçevesinde Aynî’nin Hadis Tahlili ve Tenkidi”, “Hadis Şerh Yöntemi Açısından Aynî’nin Günümüze Yansıyan Bazı Tesirleri”, “Bedruddîn el-Aynî’nin Hadis Şerh Geleneğinin Dönüşümündeki Yeri”, “Aynî’nin Hadis Şerhçiliğinde Hattâbî’nin Etkisi”, “Aynî-İbn Hazm İlişkisi”,

48 Talat Sakallı, “Kitap Tanıtma: Salih Yusuf Ma’tûk, Bedruddin el-Aynî ve Eseruhu fi’l-Hadîs, Dâru’l-Beşâri’l-İslâmiyye Yayınları, Beyrut, 1407/1987”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989, sy. 6, s. 335-341.

49 Talat Sakallı, “İbn Hacer-Aynî Çatışmasının Buhârî Şerhlerindeki Tezâhürü 1”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1989, sy. 3, s. 347-361; a.mlf., “İbn Hacer-Aynî Çatışmasının Buhârî Şerhlerindeki Tezâhürü 2”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1990, sy. 4, s. 285-305.

50 Talat Sakallı, “Aynî Gözüyle Buhârî”, *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî (811-869) Uluslararası Sempozyum 18-20 Haziran 1987*, Kayseri, 1996, s. 133-157.

51 Talat Sakallı, “Bedruddin Aynî, Hayatı ve Eserleri Üzerine” (Bedruddin Aynî Sempozyumu, Gaziantep, 11-12 Aralık 1992) *Antepli Meşhur Âlim ve İdâreci Bedruddîn Aynî*, İstanbul: Gaziantep Şehit Kâmil Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2001.

52 Talat Sakallı, *Bedruddîn Aynî*, Ankara: T.D.V.Y., 1995.

53 Talat Sakallı, *Hadis Tartışmaları (İbn Hacer-Bedruddîn Aynî)*, Ankara: T.D.V.Y., 1996.

54 Ali Osman Koçkuzu, “Aynî Bedreddin”, *DİA*, c. 4, s. 271-272.

55 Mehmet Görmez, “Bedruddîn Aynî ve Fıkhu’l-Hadîs”, *Antepli Meşhur Âlim ve İdâreci Bedruddîn Aynî*, İstanbul: Gaziantep Şehit Kâmil Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2001, s. 135.

“Aynî'nin Fıkhın Dışında Kalan Rivâyetlere Yaklaşımı Üzerine Bazı Mülâhazalar” konulu tebliğler sunulmuş, her bir tebliğin müzakeresi yapılmış ve bu sempozyumdaki tebliğler kitap haline getirilerek neşredilmiştir.⁵⁶

Bazı çalışmalarda ise İbn Hacer ve Aynî mukayese edilmiştir. Talat Sakallı; İbn Hacer ve Aynî arasındaki tartışmaları doktora tezinin üçüncü bölümünde, Aynî'nin İbn Hacer'e yönelttiği tenkitler başlığında ele almış daha sonra konuyu daha derinlemesine araştırma ihtiyacı hissetmiş ve bunu “İbn Hacer-Aynî Çatışmasının Buhârî Şerhlerindeki Tezâhürü I, II” ismiyle iki ayrı makalede ele almıştır.⁵⁷ Bu iki makale sonradan, yeniden tanzim edilerek ve bazı ilavelerde bulunularak *Hadis Tartışmaları: İbn Hacer-Bedruddin Aynî* ismiyle 1996 yılında Türkiye Diyanet Vakfı yayınları arasında kitap olarak yayımlanmıştır.⁵⁸ Bu çalışmanın birinci bölümünde İbn Hacer ve Aynî'nin hayatı, eserleri ve Buhârî şerhleri tanıtılmış, İbn Hacer'in Aynî'ye reddiye olarak yazdığı *İntikâdu'l-İ'tirâz* isimli eseri genel özellikleriyle tanıtılmıştır. ‘İbn Hacer-Aynî tartışmasının Buhârî şerhlerindeki tezâhürü’ başlığını taşıyan çalışmanın ikinci bölümünde önce Aynî'nin İbn Hacer'e, İbn Hacer'in de Aynî'ye yönelttiği intihal ve nakil iddialarını, İbn Hacer'in tahrif iddialarını ve cevapsız bıraktığı tenkitleri ele almıştır. Daha sonra iki müellifin, Buhârî'nin tertibi, hadis usûlü, râvî ve senet tenkidi, hadis tefsiri, gramer ve kelime izahları, fikhî meseleler üzerine tartıştıkları görüşleri mukayese etmekte ve birbirlerine yönelttikleri tenkitleri değerlendirmektedir. Son olarak İbn Hacer ve Aynî'nin diğer hadisçiler hakkındaki tartışmalarını ele almaktadır. Talat Sakallı, yaptığı araştırmalarla, intihal konusunda bazı örnekler vererek her iki müellifin üçüncü bir kaynaktan istifade ettikleri halde İbn Hacer'in aradaki benzerlikten dolayı, Aynî'nin kendisinden nakil yaptığını iddia ettiği sonucuna varmaktadır. İbn Hacer'in *İntikad*'ında intihal olarak naklettiği yerlerin büyük boy baskısı 10000 sahifeye yaklaşan eserin bir cildinin dörtte birinden daha az bir kısmına karşılık gelmesi bu eserin toptan intihal edildiği iddiasına engel teşkil etmektedir.⁵⁹ Çalışmada İbn Hacer'in intihal olarak nitelediği meselelerin veya izahların en azından hepsinin intihal olmayıp, bazılarının Aynî'ye ait olmasının kuvvetle muhtemel olduğu belirtilmektedir.⁶⁰

Hadis alanında Aynî üzerine Talat Sakallı'nın 1996 yılında yayımlanan bu çalışmasından üç yıl sonra, 1999 yılında Yavuz Köktaş tarafından Aynî ve İbn Hacer'in

56 Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Bedruddin el-Aynî Sempozyumu ve II. İhtisas Toplantısı, Gaziantep, 10-11 Mayıs, 2013.

57 Talat Sakallı, “İbn Hacer-Aynî Çatışmasının Buhârî Şerhlerindeki Tezâhürü 1”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1989, sy. 3, s. 347-361; a.mlf., “İbn Hacer-Aynî Çatışmasının Buhârî Şerhlerindeki Tezâhürü 2”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1990, sy. 4, s. 283-305.

58 Talat Sakallı, *Hadis Tartışmaları (İbn Hacer-Bedruddin Aynî)*, Ankara: T.D.V.Y., 1996.

59 Talat Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, s. 51.

60 Talat Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, s. 97.

metin tahlili bakımından karşılaştırıldığı bir doktora tezi hazırlanmıştır. Köktaş’ın İbn Hacer ve Aynî’nin şerhlerini mukayese ederek hazırladığı doktora çalışması metin tahlili, hadislerin anlaşılması ve yorumlanması konusunda ülkemizde hazırlanan önemli çalışmalardan birisidir. Köktaş, bu çalışmasında öncelikle metin tahlilinin mâhiyetini ve bazı ilimlerle ilişkisini incelemiş, iki şerhten yararlanarak metin tahliline ait “zâhir/murâd, delil-delalet-istidlâl-istinbât, ihtimâl, te’vil ve hikmet” kavramlarını içeren özlü bir kavramsal çerçeve belirlemeye çalışmıştır. İkinci bölümde Aynî ve İbn Hacer’in şerhlerini mukayese ederek metin tahlilinin nasıl yapıldığını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Son bölümde ‘tercihler’ ve ‘tenkitler’ şeklinde iki genel başlığa yer veren yazar, metin tahlili faaliyetinin geçmişte nasıl yapıldığını göstermeye çalıştıktan sonra, bu faaliyetin bitmiş değil devam eden bir süreç olduğunu, metin tahlili faaliyetinin hangi ilkeler üzerine bina edilmesi gerektiğini ortaya koymaya çalışmıştır.⁶¹ Köktaş, ayrıca 2000 yılında *Fethu’l-Bârî* ile *Umdetu’l-Kârî*’nin mukayesesi çerçevesinde ihtilâfu’l-hadis üzerine bir makale hazırlamıştır.⁶² Köktaş, bu makalesinde İbn Hacer ve Aynî’nin aralarında teâruz bulunan hadisleri telif etme yöntemleri üzerinde durmuştur. Makalenin temel konusu, Aynî ve İbn Hacer’in şerhleri çerçevesinde ihtilâfu’l-hadisle ilgili konulardan örnekler verilerek pratikte anlamın nasıl tespit edildiğini mukayeseli bir şekilde göstermektedir.

Memlüklerin son Buhârî Şârihi Kastallânî ve eseri *İrşâdu’s-sârî* üzerine de bazı çalışmalar yapılmıştır. M. Sait Uzundağ, “Kastallânî ve İrşâdü’s-sârî İsimli eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından İncelenmesi” isminde bir doktora tezi hazırlamış, bu doktora tezinden özetlenen “Kastallânî ve Şerh Metodu Üzerine” isminde bir makale kaleme almıştır.⁶³ Uzundağ’ın doktora tezi, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte Kastallânî’nin yaşadığı bölgenin kısaca tarihî seyri ve sosyal, ilmî durumu ele alınmış olup, hayatı, hocaları, eğitimi ve ilmî kişiliği, Süyûtî-Sehâvî ile Süyûtî-Kastallânî çekişmesi, öğrencileri ve eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde *İrşâdü’s-sârî* hakkında genel bilgiler ve şerhin mukaddimesi ele alınmış olup, *İrşâdü’s-sârî*’nin kaynakları ve Buhârî’nin nüshaları hakkında genel bilgiler verildikten sonra, nüshalar arasındaki farklara temas edilmiştir. İkinci bölümde, Kastallânî’nin isnâd ve metinlerdeki şerh metodu, hadislerdeki lafzî ve fikhî boyut ile hadis metinlerindeki muhteva tahlillerindeki metodunun yanı sıra Kastallânî’nin rivâyet metinlerini değerlendirmesi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde

61 Yavuz Köktaş, “Metin Tahlili Açısından Fethu’l-Bârî ve Umdetu’l-Kârî’nin Mukayesesi”, Doktora Tezi, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 1999; a.mlf., *Fethu’l-Bârî ve Umdetu’l-Kârî’nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, İstanbul: İsam Yayınları, 2009.

62 Yavuz Köktaş, “Fethu’l-Bârî İle Umdetu’l-Kârî’nin Mukayesesi Çerçevesinde İhtilâfu’l-Hadis ve Anlamın Keşfi”, *Ekev Akademi Dergisi*, 2000, c. 2, sy. 3, s. 13-27.

63 Mehmet Sait Uzundağ, “Kastallânî ve İrşâdü’s-sârî İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından İncelenmesi”, Doktora tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2012; a.mlf., “Kastallânî ve Şerh Metodu Üzerine”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c.16, sy. 2, s. 277-305.

ise, Kastallânî'nin hadis-sünnet anlayışı ile şerhindeki muhtelifu'l-hadis ilmi üzerinde durulmuş, son bölümde ise aynı zamanda kelâm bilgini olan Kastallânî'nin kelâmî görüşleri üzerinde durulmuştur.

Memlükler döneminde hadis şerhçiliği ile ilgili çalışmaların büyük çoğunluğu belirli muhaddisler üzerine yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. Hadis şerhçiliğini genel olarak değerlendiren, hadis şerhçiliğinin gelişimini belirli kategorilere ayıran önemli çalışmalardan birisi Zişan Türcan'ın "Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri" isimli doktora tezidir.⁶⁴ Türcan, hadis şerhçiliğini "fikhî şerhler", "isnâd ve ricâl değerlendirme ağırlıklı şerhler", "tasavvufî şerhler", "zengin içerikli şerhler" şeklinde dört ayrı kısma ayırmış ve bunlardan her birini farklı bölümlerde ele almıştır. Bunlardan "zengin içerikli şerhler" başlığı, Memlükler dönemi âlimlerinden Nevevî, İbn Hacer ve Aynî'nin şerhleri temelinde ele alınmıştır. Aynı dönemde yaşayan Kirmânî'nin şerhine yeri geldikçe atıflarda bulunulmuştur.

B. Kırk Hadisler ve Kırk Hadis Şerhleri

"Erbaûn" adıyla anılan kırk hadis çalışmaları, hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren ayrı bir tasnif şekli olarak ortaya çıkmıştır. Bu eserler kırk hadisten meydana gelen hadis derlemeleridir. Mücteba Uğur'un kırk hadislere dair tespit ettiği 146 eserin elliden fazlası Memlükler döneminde yaşamış âlimler tarafından yazılmıştır.⁶⁵

Hadis edebiyatında "erbaûn" denilince ilk akla gelen eser Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Erbaûne'n-Neveviyye*'sidir. Nevevî, bu eserini İbnü's-Salah'ın (ö. 643/1245) dinin esaslarına dair yirmi altı hadis ihtiva eden *el-Ehâdisu'l-Kulliyeye elletî Aleyhâ Medâru'd-Dîn* adlı eserine çoğu *Sahîh-i Buhârî* ile *Sahîh-i Müslim*'den seçtiği on altı hadisi ilave ederek meydana getirmiştir. Nevevî'nin bu çalışması her devirde büyük bir ilgi görmüş, başta kendisi olmak üzere birçok âlim tarafından şerh edilmiştir. Mücteba Uğur, Nevevî'nin *Kırk Hadis*'i üzerine 52 şerh, İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Sehâvî'ye (ö. 902/1497) ait 2 tahrîc, 1 de hâşiye tespit etmiştir.⁶⁶ Nevevî'nin bu eseri pek çok defa Türkçeye tercüme edilmiştir. Eserin en başarılı tercümelerinden biri *Kırk Hadis* adıyla Babanzade Ahmed Naim tarafından yapılmıştır.⁶⁷

Kırk hadis literatüründe Nevevî'nin *Kırk Hadis*'i, üzerinde en fazla şerh yapılan eserdir. *el-Erbaûne'n-Neveviyye*'yi Memlük dönemi âlimlerinden İbn Dakîku'l-İd (ö. 702/1302), İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393), Muhammed b. Ebû Bekir İbn Cemâa (ö. 819/1416), Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520), İbnü'l-İrâkî (ö. 826/1423), İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) şerhetmişlerdir. Nevevî'den sonra Memlükler'in

64 Zişan Türcan, "Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri", Doktora tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2008; a.mlf., *Hadis Şerh Geleneği (Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü)*, Ankara: T.D.V.Y., 2011.

65 Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: T.D.V.Y., 1996, s. 80-90.

66 Mücteba Uğur, *a.g.e.*, s. 83-86.

67 Muhyiddin Nevevî, *Kırk Hadis*, çev. Ahmed Naim, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341-1343, Ankara: D.İ.B.Y., 1967,1985.

sonuna kadar yazılan şerhlerin sayısı otuzun üzerindedir. Bu şerhler arasında İbn Receb el-Hanbelî’nin (ö. 795/1393) esere aynı mahiyette sekiz hadis ilâve ederek yazdığı *Câmi’u’l-Ulûm ve’l-Hikem fî Şerhi Hamsîne Hadîsen min Cevâmii’l-Kelim’i* de büyük ilgi görmüştür. Eser *Hadislerle İlim ve Hikmet: Cami’u’l-Ulûm ve’l-Hikem* adıyla üç cilt halinde Türkçeye tercüme edilerek yayımlanmıştır.⁶⁸

Nevevî ve *Kırk Hadis*’i üzerine Aliyyü’t-Tantavî tarafından hazırlanan bir çalışma *İmam Nevevî ve Kırk Hadis* ismiyle İsmail Kaya tarafından tercüme edilmiş,⁶⁹ M. Yakup Buğra tarafından *İmam Nevevî’nin Kırk Hadis Şerhi ve Onun Uygurca Tercüme ve Şerhi* isminde bir çalışma yayımlanmıştır.⁷⁰ Henüz hazırlanmakta olan iki yüksek lisans çalışmasından biri Nevevî’nin Kırk Hadisinin i’râb ve belâğat yönünden incelenmesi⁷¹ diğeri ise bu eserdeki değerler eğitimi ile ilgilidir.⁷²

C. Tek Hadis Şerhleri

Hadis edebiyatında kaynak bir hadis kitabı ya da erbaûn gibi belirli sayıda hadisleri içeren eserler üzerine yazılan hadis şerhlerinin yanı sıra, seçilen herhangi bir hadis üzerine de şerhler yazılmıştır. “İnneme’l-a’mâlu bi’n-niyyât” hadisi, “Ummu Zer” hadisi, “küntu kenzen mahfiyyen” hadisi, “hubbibe ileyye dunyâkum” hadisi, “Cibrîl” hadisi ve “men arafe nefsehu” hadisi en fazla tek hadis şerhlerine konu olan hadislerdir. Hadislerin tek tek ele alınıp İslâm âlimleri tarafından şerhedilmesi, hadis kitapları üzerine yazılan şerhlerle aynı dönemde başlamıştır. IV./X. asırda tek hadis üzerine ilk defa müstakil şerh yazan *Cüz’ fihî Fevâidu Hadîsi Ebî Umeyr* (Şerhu Hadîsi Ebî Umeyr) isimli eseriyle İbnü’l-Kass (ö. 335/946) olmuştur.⁷³ Konuyla ilgili *Tek Hadis Şerhleri* isminde bir araştırma Nuri Topaloğlu tarafından hazırlanmıştır. Çalışmada tek hadis şerhlerine dair ismi ve ölüm tarihi belli olan 84 müellif tespit edilmiştir. Bu 84 müellifin 40’i Memlûkler döneminde yaşayan âlimlerden oluşmaktadır. Memlûk âlimlerinden İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) 16, İbn Teymiyye (ö. 728/1328) 10, İbn Nâsiruddîn ed-Dimaşkî (ö. 842/1438) 8, Süyûtî (ö. 911/1505) 6, Sehâvî (ö. 902/1497) ise 4 hadis üzerine şerh yazmıştır. Tek hadise dair 171 çalışmanın 44’ü bu beş Memlûk âlimi tarafından yazılmıştır. Tek hadis şerhleri içerisinde en hacimli olanı da İbn Teymiyye’nin *Şerhu Hadîsi’n-Nüzûl*’üdür.

68 Ebü’l-Ferec Zeynüddîn İbn Receb, *Hadislerle İlim ve Hikmet: Cami’u’l-Ulûm ve’l-Hikem*, 1-3 c., çev. Ali Kaya, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2006.

69 Aliyyü’t-Tantavî, *İmam Nevevî ve Kırk Hadis*, çev. İsmail Kaya, Konya: İttifak Kültür Serisi, 1993.

70 M. Yakup Buğra, *İmam Nevevî’nin Kırk Hadis Şerhi ve Onun Uygurca Tercüme ve Şerhi*, Ankara: Emek Ofset, 1986.

71 İsmail Rençber, “en-Nevevî’nin Kırk Hadis Eserinden Hareketle Hz. Peygamberin Sözlerinin İrâb ve Belâgat Yönünden Tahlili”, Yüksek Lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

72 Aşşegül Köstü, “İmâm Nevevî’nin 40 Hadis Adlı Eserinde Değerler Eğitimi”, Yüksek Lisans tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü, Devam ediyor.

73 Nuri Topaloğlu, *Tek Hadis Şerhleri*, İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1998.

Moğoltay b. Kılıç'ın *el-Vâdihu'l-Mubin* isimli eseri, “*Kim aşık olur ve sabrederse Allah onun günahlarını affeder ve cennetine koyar*” hadisinin esas alındığı aşka dair bir kitaptır. Eser bir anlamda bu hadisin şerhi mahiyetindedir. Bu hadis kimi muhaddisler tarafından sahih görülmezken, devrin hadis hâfızı sıfatıyla Moğoltay tarafından savunulmuştur. Bu hadis ve Moğoltay b. Kılıç'ın hadislerle ilgili görüşleri hakkında İbrahim Tozlu tarafından bir makale kaleme alınmıştır.⁷⁴ Tozlu, Moğoltay'ın rivâyetlere yaklaşımında zaman zaman tesâhül içinde olabileceğini ve bizzat kitapları görmeden nakillerde bulunabileceğinin dikkate alınması gerektiğini ve *el-Vâdihu'l-Mubin*'de söz konusu hadis hakkındaki görüşlerine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini belirtmiştir.

Kastallânî'nin *Tuhfetu's-Sâmî ve'l-Kârî bi-Hatmi Sahîhi'l-Buhârî* isimli eserinin tahkiki ve bu eserdeki metodu Abduvehhâb Gözün tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.⁷⁵ Kastallânî bu eserinde, Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'te naklettiği son hadis olan “*İki söz vardır ki bunlar Rahmân'a sevimlidir. Dile hafif gelir. Mîzan da ise ağırdır: Bunlar 'Sübhanellâhi ve bi-hamdihi' ve 'Sübhanellâhil-azîm' sözleridir*” hadisini⁷⁶ önsöz, dört bölüm ve bir sonuçta incelemiştir. Kastallânî eserinin birinci bölümünde Buhârî'nin eserini bu hadisle sonlandırmasının nedenlerini tespit etmeye çalışmış, ikinci bölümde, bu hadisin Buhârî'den Hz. Peygamber'e kadar ulaşan rivâyet senedini ele almış, üçüncü bölümde ise, hadisin gramatik yönden tahlilini yapmıştır. Son bölümde hadisin manasını dört bahiste incelemiştir. Hadisi izah ederken âyetlere, hadislere, sahabe sözlerine ve şiihlere yer vermiştir. Kastallânî hadisi incelerken gramatik, edebî ve itikâdî açılarından irdelemiş senette geçen râvîlerin biyografilerini özellikle ilk ve son râvîyi ele almak suretiyle incelemiştir.

D. İhtisarlar (Muhtasar Eserler)

Memlükler döneminde yaygın olan ikinci telif türü, hacimli bir eserin özetlenerek kısaltılmasından oluşan muhtasar türü eserlerdir. Muhtasarlar, çeşitli dönemlerde ilgi görmüş hacimli kitapların kullanımı sırasında ortaya çıkan zorlukların yaşandığı bir devreden sonra bu zorlukları giderici özetlerin meydana getirilmesi ihtiyacından doğmuştur.⁷⁷ İhtisar türünden eserler her zaman bir eserin özeti olarak hazırlanmamış, bazı ihtisarlar asıl eserin hacminden daha kapsamlı olmuştur. VII. (XIII.) yüzyıldan itibaren hemen bütün usûl ve rivâyet kitapları ihtisar edilmiş, bunlardan bazıları üzerine birden çok ihtisar çalışması

74 İbrahim Tozlu, “Türk Muhaddis Moğoltay'ın Aşka Dair Eseri ile ‘Kim Aşık Olur ve Sabrederse Allah Onun Günahlarını Affeder ve Cennetine Koyar’ Hadisini Savunması”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c. 2, sy. 1, s. 167-186.

75 Abduvehhâb Gözün, “Kastallânî'nin ‘Tuhfetu's-Sâmî ve'l-Kârî bi-Hatmi Sahîhi'l-Buhârî’ Adlı Yazma Eserinin Tahkiki ve Metodu”, Yüksek Lisans tezi, R.Ü.S.B.E., Rize, 2011.

76 Buhârî, “Tevhîd”, 58.

77 İsmail Durmuş, “Muhtasar”, *DİA*, c. 31, s. 57.

yapılmıştır. Memlükler döneminde kaleme alınan eserlerin büyük bir çoğunluğu 'ihtisar' ve 'muhtasar' terimlerinin yanı sıra 'hulâsa', 'telhîs', 'mulahhas', 'tehzîb', 'takrîb', 'muntekâ', 'muhtar', ve 'müntehab' gibi isimler taşımaktadır. Memlük âlimleri, hadis metinlerini içeren kaynakların yanı sıra, hadis usûlü ve hadis ricâli kitapları⁷⁸ dâhil olmak üzere hadis ilimlerinin her alanında muhtasar eserler kaleme almışlardır.

Hadis edebiyatının telif türü olarak ihtisarları konu edinen bir çalışma tespit edemedik. Hadis kaynaklarından Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'ini ihtisar eden Münzirî'nin (ö. 656/1258), *el-Câmiu'l-Mu'lim bi-Makâsidi Câmi'i Müslim* isimli ihtisarı *Muhtasaru Sahîhi Müslim* ismiyle Türkçeye tercüme edilmiştir.⁷⁹

E. Hâşiye ve Ta'likler

Hâşiye, bir metin veya şerhin kapalı yerlerini izah etmek için yapılan açıklamalardır. Genellikle muhtasar yazılmış meşhur bir metnin şerhi üzerine yapılmış olan hâşiyeler, hem şerhte hem de metindeki bazı kelime ve terkiplerle ya da metinde geçen özel isim, âyet, hadis, şiir gibi hususlarla ilgili olarak yapılan kısa açıklamalar mahiyetindedir.⁸⁰ Hâşiyenin şerhten farkı metnin tamamını değil sadece ihtiyaç duyulan yerlerini izah etmesidir. Ta'lik ise herhangi bir eserin muhtevâsının bazı kısımlarını, tashîh, izâh ve tafsil maksadıyla sayfa kenarlarına veya sayfa altlarına yazılan veya müstakil bir kitapta toplanan notlardır. Ta'lik, hâşiyeden daha seyrek olarak dile getirilen mülâhazalar demektir.⁸¹ Memlükler döneminde hem rivâyet hem de dirâyet ilimlerinde şöhret bulan eserler için birçok hâşiye ve ta'lik kaleme alınmıştır.⁸²

Alâuddîn İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349), Beyhâkî'nin *Sünen*'i üzerine tenkitleri içeren *el-Cevheru'n-Nakî f'r-Reddi ale'l-Beyhâkî* isiminde ta'lik türünde bir eser yazmıştır. Aslen Mardinli olup Kahire'ye göç edip orada yaşayan İbnü't-Türkmânî VIII./XIV. asrın önemli muhaddislerinden olup aynı zamanda Hanefî kadilkudatlığı görevini üstlenmiştir. İbnü't-Türkmânî, en önemli eserlerinden birisi olan bu eserinde, Beyhâkî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sına yönelik eleştiriler ve bunların tartışmasına yer vermektedir. İbnü't-Türkmânî, eserinde Beyhâkî'nin yaptığı itirazların bir kısmının yersiz olduğunu ifade etmiştir. Adem Dölek, bu

78 Mehmet Efendioğlu, "Muhtasar", *DİA*, c. 31, s. 60.

79 Ebû Muhammed Zekiyüddin Münzirî, *Muhtasar Müslim Tercümesi*, 1-3 c., çev. Halil Günaydın, İstanbul: Eser Neşriyat, 1984.

80 Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, c. 16, s. 419.

81 İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1997, s. 183; Sedat Şensoy, "Ta'likât", *DİA*, c. 39, s. 509.

82 Mahmut Yeşil, "Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi H. 700-1100/M. 1300-1688", Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 1990, s. 51-52, 54.

eser hakkında “İbnü't-Türkmânî'nin Beyhâkî ile Hadis Sahasındaki İlişkileri” adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.⁸³

F. Zevâidler

Bir veya birkaç hadis mecmuasını diğer hadis mecmuaları ile karşılaştırıp, birinde bulunup diğerinde bulunmayan hadisleri müstakil bir eserde toplamak suretiyle meydana getirilen eser türüne “zevâid” denir.⁸⁴ Zevâidler, birçok hadis kitabındaki rivâyetlere daha kısa zamanda ulaştırmaktadır. Zevâid türü eserler daha çok sekizinci ve dokuzuncu hicrî asırlarda kaleme alınmıştır.

Memlûk dönemi hadis literatürünün en belirgin alanlarından birisi zevâid türü eserlerdir. Hadis literatürüne zevâid türü eserlerin hemen hepsini Memlûk dönemi hadisçileri kazandırmışlardır. Mesela Moğoltay b. Kılıç (ö. 762/1361), İbnü'l-Mülakın (ö. 804/1401), Heysemî (ö. 807/1405), Busîrî (ö. 840/1436), İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Süyûtî (ö. 911/1505) birden fazla zevâid türü eser telif etmişlerdir.⁸⁵ Memlûkler döneminde bu türün ilk örneğini Moğoltay b. Kılıç vermiştir. Zevâid türü eserlerin en önemlileri Ahmed b. Ebû Bekir el-Busîrî'nin *İthâfu's-Sâdeti'l-Mehera bi-Zevâidi'l-Mesânidi'l-Aşera*'sı, Heysemî'nin *Mecmau'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*'i, İbn Hacer el-Askalânî'nin sekiz müsned eserin *Kütüb-i Sitte* üzerine zevâid hadislerini ihtivâ eden *el-Metâlibü'l-Âliye bi-Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye* isimli eseridir.

Heysemî ve İbn Hacer el-Askalânî'nin zevâide dair eserleri Türkçeye tercüme edilmiştir.⁸⁶ Bu tercüme eserlerin dışında, zevâidler hakkında bir çalışma *Hadis Edebiyatında Zevâid Kitapları* ismiyle Abdullah Karahan tarafından hazırlanmıştır.⁸⁷ Karahan, bu çalışmasının birinci bölümünde zevâidlerin ortaya çıkışını tarihçesini çeşitli dönemlerle inceledikten sonra zevâidlerin mahiyeti ve özelliklerini ele almıştır. Çalışmanın Memlûkler dönemi ile ilgili kısmı ise Moğoltay b. Kılıç, İbnü'l-Mülakın, Heysemî, Bûsîrî, İbn Hacer ve Süyûtî'nin zevâidlerinin incelendiği ikinci bölümdür. Bu bölümde toplam 25 zevâid eseri tanıtılmıştır. Bu bölümde ele alınan eserlerin hepsi Memlûk dönemi hadis âlimlerine aittir. Zevâid edebiyatının en önemli ismi olan Heysemî üzerine Ekrem Uysal tarafından hazırlanan

83 Adem Dölek, “İbnü't-Türkmânî'nin Beyhâkî İle Hadis Sahasındaki İlişkileri”, Yüksek Lisans tezi, E.Ü.S.B.E., Kayseri, 1992.

84 Abdullah Karahan, *Hadis Edebiyatında Zevâid Kitapları*, İstanbul: Sır Yayınları, 2005.

85 Karahan, *a.g.e.*, s. 41-121.

86 Nureddin Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, 1-20 c., thk. Abdullah Muhammed Derviş, çev. Adem Yerinde ve dğr., İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2007-2012; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Metâlibü'l-Âliye fî'l-Mesânidi's-Semâniye: En Eski 8 hadis Müsnedi: el-Metâlibü'l-Âliye bi-Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye*, 1-5 c., çev. Adem Yerinde ve dğr., İstanbul: Ocak Yayınları, 2006; *Metâlibü'l-Âliye: el-Metâlibü'l-Âliye bi-Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye*, 1-4 c., çev. Mehmet Ali Kara, İstanbul: Tevhid Yayınları, 1998.

87 Karahan, *a.g.e.*

“Heysemî ve Hadis İlmindeki Yeri” isimli yüksek lisans tezinde⁸⁸ Heysemî’nin *Mecmau’z-Zevâid* adlı eserinden hareketle hadisçiliği incelenmiştir. Araştırmada Heysemî’nin, eserini daha önce hazırlamış olduğu beş ayrı zevâid kitabından oluşturduğu, zevâid türü eserlerin en kısa yoldan birçok kitaba ulaştırdığı için istifade edilecek eserler olduğu ifade edilmiştir. Ancak eserin birçok yerinde tutarsız bilgilerin verilmesi, râviler hakkında standart olmayan birtakım ifadelerin kullanılması, kimi zaman çizilen sınırların dışına çıkılması, Heysemî’nin kendine has belirlemiş olduğu şartlara kimi zaman riayet etmemesi gibi hususlardan dolayı eserin eleştiriyeye açık olduğu da ifade edilmiştir.

G. Etrâf Kitapları

Etrâf kitapları, hadislerin baş tarafından bir kısmı zikredilmek suretiyle sahâbe adına veya hadis metinlerine göre alfabetik olarak düzenlenen eserlerdir. Etrâf kitapları birden fazla hadis kitabındaki rivâyetlere kolayca ulaştırmakta, bir hadisin birçok eserdeki senedlerinin biraraya getirilmesi araştırmacılar için kolaylık sağlamakta, bir hadisin bütün rivâyetlerini birlikte görme imkânı tanımaktadır.⁸⁹ Etrâf literatüründe en meşhur eser Memlûk hadisçilerinden Cemaleddin Yusuf b. Abdurrâhmân el-Mizzî’nin (ö. 742/1341), 1391 sahâbe, tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn’in *Kütüb-i Sitte* dışındaki kitaplarda mevcut, 19.626 hadisini biraraya getirdiği *Tuhfetu’l-Eşrâf bi-Ma’rifeti’l-Etrâf* isimli eseridir. Ebü’l-Mehâsin el-Hüseynî’nin (ö. 765/1364) *el-Keşşâf fi Ma’rifeti’l-Etrâf*, Ahmed b. Ebû Bekr el-Bûsîrî’nin (ö. 840/1436) *Etrâfu’l-Mesânîdi’l-Aşere*’si ve İbn Hacer el-Askalânî’nin (ö. 852/1449) *İthâfu’l-Mehere bi-Etrâfi’l-Aşere*, *İthâfu’l-Mehere bi’l-Fevâidi’l-Mubtekira min Etrâfi’l-Aşere* isimli eserleri Memlûkler döneminde telif edilen etrâf kitaplarındandır.

Ülkemizde etrâf literatürü ya da etrâf kitapları üzerine hazırlanan bir araştırma tespit edemedik. Bununla birlikte etrâf kitaplarının en önemli ismi olan Mizzî’nin hadisçiliği üzerine bir çalışma Erdoğan Köycü tarafından hazırlanan “el-Mizzî’nin Hadis İlmindeki Yeri” isimli doktora tezidir.⁹⁰

H. Tahrîciler

Tahrîc kitapları, bazı musanniflerin akâid, tefsir, hadis, usûl-i fıkıh, tasavvuf ve lûgate dair kitaplarında geçen hadislerin ilk kaynaklardan tahrîcini konu edindir. Tahrîc eserlerinde hadislerin değişik rivâyetleri gösterilir, kaynaklarına, sıhhat durumlarına dair bilgiler verilir.⁹¹ Hadis usûlü ilminde büyük önem taşıyan tahrîc literatürünün altın çağı VIII. (XIV.) ve IX. (XV.) yüzyıllardır. Memlûkler zamanına denk gelen bu dönemde Alâuddin İbnü’t-Türkmânî (ö. 750/1349), Abdullah b.

88 Ekrem Uysal, “Heysemî ve Hadis İlmindeki Yeri”, Yüksek Lisans tezi, E.Ü.S.B.E., Kayseri, 2010.

89 M. Yaşar Kandemir, “Etrâf”, *DİA*, c. 11, s. 498-499.

90 Erdoğan Köycü, “el-Mizzî’nin Hadis İlmindeki Yeri”, Doktora tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 1999 (*el-Mizzî’nin Hadis İlmindeki Yeri*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2013).

91 Muhammed b. Cafer Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 388; Mehmet Görmez, “Tahrîc”, *DİA*, c. 39, s. 419-420.

Yûsuf ez-Zeylâî (ö. 744/1343), İzzeddin İbn Cemâa (ö. 767/1366), Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370), Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373), Abdulkâdir el-Kureşî (ö. 775/1373), Bedruddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), Ebü'l-Meâlî Sadruddîn el-Münâvî (ö. 803/1401), İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), Zeynuddîn el-İrâkî (ö. 806/1404), Muhammed b. Ebûbekir İbn Cemâa (ö. 819/1416), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Kasım b. Kutluboğa (ö. 879/1474), Sehâvî (ö. 902/1497) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimler çeşitli tahrîcler yazmışlardır.⁹² Merginânî'nin *el-Hidâye*'si üzerine Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylâî'nin *Nasbu'r-Râye*'si, Gazzâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'i üzerine Zeynuddîn el-İrâkî'nin *el-Muğni an Hamli'l-Esfâr*'ı, Abdülkerim b. Muhammed er-Râfî'nin *eş-Şerhu'l-Kebîr*'i üzerine İbnü'l-Mülakkın'ın *el-Bedru'l-Munîr fî Tahrîci Ehâdisi's-Şerhi'l-Kebîr*'i ve İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-Bedru'l-Munîr*'i ihtisâr edip bazı ilavelerle oluşturduğu *Telhîsu'l-Habîr fî Tahrîci Ehâdisi'r-Râfîyyi'l-Kebîr*'i meşhur tahrîc örneklerindedir.

Tahrîc eserlerinden Zeylâî'nin (ö. 744/1343) *Nasbu'r-Râye*'si hakkında bir yüksek lisans tezi "Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylâî ve Nasbu'r-Râye Adlı Eserindeki Hadisçiliği" ismiyle Nuri Tuğlu tarafından hazırlanmıştır.⁹³ Araştırma girişi ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte Zeylâî'nin hayatı, yetişmesi ve eserleri ele alınmış, birinci bölüm tahrîc çalışmalarına ve *Nasbu'r-Râye*'nin hadis literatüründeki yerine ayrılmıştır. İkinci bölümde Zeylâî'nin tahrîc metodu 'genel muhtevâ ve şekil açısından metodu', 'hadislere dair konulardaki metodu', 'fıkha dair konulardaki metodu', 'tercihleri' ve 'şerh tekniği açısından metodu' şeklindeki başlıklarla incelenmiş ve eserin kaynakları tespit edilmiştir. Üçüncü bölümde ise Zeylâî'nin hadisçiliği, hadis usûlü ve hadis ilmindeki yeri incelenmiştir.

Abdulkâdir Kureşî'nin (ö. 775/1373), Merginânî'nin Hanefî fikhına dair *el-Hidâye* adlı eserinde yer alan hadisleri tahrîc ederek hadis tekniği açısından değerlendirdiği *el-İnâye*'si Yusuf Acar tarafından hazırlanan "Abdulkâdir Kureşî'nin Hadis İlmindeki Yeri" isimli yüksek lisans çalışmasına konu olmuştur.⁹⁴ Kureşî'nin yarısı hadis ilmine dair olmak üzere yirmi civarındaki eserinin en hacimlilerinden birisinin *el-İnâye* olduğunu belirten yazar, bu kitabın hem *Hidâye* hadisleriyle ilgili eksiksiz olarak günümüze intikal eden hem de genel olarak tek eser üzerine yapılan ilk tahrîc eseri niteliğini haiz olduğunu belirtmektedir. Yazar, bu eseri dolayısıyla Kureşî'nin, kendisinden sonra aynı konuda çalışma yapan çağdaşı Zeylâî tarafından kıyasıya eleştiriyeye maruz kaldığını, *Hidâye*'de yer alan hadislerin sadece sahîhini sakîminden ayırmayı amaçlayan ve bu rivâyetlerin hangi kaynaklarda bulduklarından ziyâde nitelikleriyle ilgilenen *el-İnâye*'nin, mezhebin rivâyete dayalı delillerini bütün

92 Müctebâ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 310-313.

93 Nuri Tuğlu, "Abdullah b. Yusuf ez-Zeylâî (762/1361) ve Nasbu'r-Râye Adlı Eserindeki Hadisçiliği", Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 1996.

94 Yusuf Acar, "Abdulkâdir Kureşî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve el-İnâye bi Ma'rifeti Ehâdisi'l-Hidâye Adlı Eseri", Doktora tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 2011.

yönleriyle ortaya koymaya çalışan *Nasbu’r-Râye*’ye göre gerek muhtevâ ve gerekse sonuç açısından daha zayıf olduğu kanaatine varmıştır.

Zeynuddin el-İrâkî’nin *el-Muğnî an Hamli’l-Esfâr fi Tahrîci mâ fi’l-İhyâ Mine’l-Ahbâr* adlı eseri de bir yüksek lisans çalışmasına konu olmuştur. İsmail Hakkı Çibuk tarafından hazırlanan “İrâkî, Hayatı ve el-Muğnî Adlı Eseri” isimli çalışmanın birinci bölümünde; İrâkî’nin hayatı, yaşadığı dönemin sosyo kültürel özellikleri, ilim hayatı, hadis ilmindeki yeri, hocaları, talebeleri, eserleri ve vefatı hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise, Gazalî’nin *İhyâü Ulûmiddîn* isimli eserinde yer alan hadislerin tahrîc edildiği *el-Muğnî* tanıtılmıştır. Bu bölüm iki ana başlık altında incelenmiş, birinci başlıkta konuya girizgâh mahiyetinde tahrîc ilmi ve tahrîc edebiyatı hakkında temel bilgiler verilmiş, ikinci başlıkta ise İrâkî’nin *el-Muğnî*’de takip ettiği metot ele alınmıştır. İrâkî’nin eserindeki genel muhtevâ ve şekil açısından metodu ile hadis dair konulardaki metodu iki bölümde tahlil edilmiştir.⁹⁵

I. Ahkâm Hadislerine Dair Eserler

Temel hadis kaynaklarından seçilerek ahkâma, yani fıkıh konularına dair hadislerin biraraya getirildiği eserlerdir. Bu eserlerde ibadet, tâat ve muamelât konularında şerî hüküm taşıyan hadislere yer verilmektedir. Ahkâma dair eserler sünen ve musanneflere benzemekle birlikte, farklı olarak sadece fikhî muhtevâyâ sahiptir. Bu eserlerde hadisler fıkıh bâblarına göre tertip edilmiştir. Hicrî dördüncü asırda ilk örnekleri verilen ahkâm hadislerine dair eserlere Memlükler döneminde çokça rastlanır. Ahkâm hadislerine dair tespit ettiğimiz 37 eserin 30’u Memlük âlimleri tarafından kaleme alınmıştır.⁹⁶ Ahmed b. Abdullah et-Taberî, İrâkî, Zeylaî, Sehâvî, Zekeriyya el-Ensârî, İbn Hacer el-Askalânî, Bedruddîn el-Aynî, Fîrûzâbâdî, İbnü’l-Mülakkın ahkâm hadisleri konusunda çalışmaları bulunan muhaddislerdir. Ahkâm hadisleri konusunda en geniş çalışmayı *Takrîbu’l-Esânîd ve Tertîbu’l-Mesânîd* isimli eseriyle Zeynuddin el-İrâkî (ö. 806/1404) yapmıştır.

Ahkâma dair literatürün ilk örneklerinden birisi Hanefî âlimi Tahavî’nin birbirine zıt gibi görünen hadisleri telif etmek amacıyla kaleme aldığı *Şerhu Meâni’l-Âsâr* isimli eseridir. Bedruddîn el-Aynî, hadisle ilgili üç eserini, üzerinde büyük bir etki bırakan bu eser üzerine yazmıştır. Aynî, Tahavî’ye olan ilgisini Müeyyediyye Medresesi’nde hadis hocalığını üstlenir üstlenmez göstermiş, orada bu eseri okutmaya başlamış, bu kitaba özel bir kürsü tahsis etmiştir.⁹⁷ Aynî, bu esere önce *Mebâni’l-Ahbâr fi Şerhi Meâni’l-Âsâr* adında hacimli bir şerh yazmıştır. Çeşitli kütüphanelerde el yazması bulunan 11 ciltlik bu eser henüz yayımlanmamıştır. Aynî, bu eserini *Nuhâbi’l-Efkâr fi Tenkîhi Mebâni’l-Ahbâr* ismiyle ihtisar etmiştir. İhtisâr olmasına rağmen oldukça

95 İsmail Hakkı Çibuk, “İrâkî, Hayatı ve el-Muğnî Adlı Eseri”, Yüksek Lisans tezi, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 2010.

96 Müctebâ Uğur, *Hadis İlimleri Literatürü*, s. 34-39; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 380-384.

97 Mehmet Görmez, “Bedruddin Aynî ve Fıkıh’l-Hadis”, *Antepi Meşhur Âlim ve İdareci Bedruddin Aynî*, s. 135.

hacimli olan bu eserin yazması 8 cilttir. *Nuhabu'l-Efkâr* tahkik edilerek 20 cilt halinde yayımlanmıştır.⁹⁸ Aynî'nin *Şerhü Meâni'l-Âsâr*'la ilgili üçüncü eseri ise bu ihtisâra giriş mahiyetinde cerh ve ta'dil ilminin kapsamında eserin ricâline yönelik yazdığı *Meğâni'l-Ahyâr fî Şerhi Esâmî Ricâli Meâni'l-Âsâr* isimli eserdir. Bedruddin el-Aynî ile ilgili yapılan çalışmalar *Umdetu'l-Kârî* temel alınarak hazırlanmıştır. Aynî'nin bu eserlerindeki hadis şerhçiliği, ihtilâflı hadisleri çözüme kavuşturma yöntemi müstakil olarak incelenmesi gereken konulardır.⁹⁹

İbn Dakîku'l-İd'in *İhkâmu'l-Ahkâm* adlı eseri Abdulğanî el-Makdisî'nin Sahîhayn'daki ahkâmıla ilgili 420 kadar 'muttefekun aleyh' hadisin senetlerini zikretmeden bir araya getirdiği *Umdetu'l-Ahkâm* adlı eserinin en tanınmış şerhidir. Memlûk âlimlerinin ahkâma dair çalışmalarının büyük çoğunluğu Makdisî'nin bu eseri üzerine ve İbn Dakîku'l-İd'in *el-İmâm fî Ahâdisi'l-Ahkâm* isimli eseri üzerine yazılan şerhlerden oluşmaktadır.¹⁰⁰ İslâm Hukuku alanında "Takiyyüddin İbn Dakîkü'l-İd'in İhkâmü'l-Ahkâm fî Şerhi Umdeti'l-Ahkâmında Yer Alan İmam Ebû Hanîfe'ye Ait Görüşlerin Tahkiki" isminde bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.¹⁰¹ Bu çalışmada, fikhî konularda Ebû Hanîfe'ye atfedilen görüşler tespit edilerek Hanefî kaynaklardan doğruluğu araştırılmış, İbn Dakîku'l-İd'in altmış dokuz noktada yaptığı atıfların sadece dördünde doğru görüşü vermediği sonucuna ulaşılmıştır. İbn Dakîku'l-İd'in ahkâm hadislerini şerhetme metodu Selahattin Yıldırım tarafından İnönü Üniversitesi'nde halen devam eden bir doktora çalışmasına konu olmuştur.¹⁰²

Ahkâm konusunda en çok tanınan ve büyük ilgi gören kitaplardan birisi İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Bulûğu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm* adlı eseridir. Eserde hadisin senedinde sadece sahabî adı kaydedilmiş ve hadislerin hangi kaynaklarda yer aldığı gösterilmiştir. Pek çok şerh çalışmasına konu olan bu eserin en önemli şerhlerinden birisi, Emîr es-San'ânî'nin (ö. 1182/1768) *Sübülü's-Selâm*'ıdır. Eser, Ahmet Davudoğlu tarafından *Bulûğu'l-Merâm Tercümesi ve Şerhi:*

98 Bedruddin Aynî, *Nuhabu'l-Efkâr fî Tenkîhi Mebâni'l-Ahbâr fî Şerhi Meâni'l-Âsâr*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim, Beyrut: el-Hey'etu'l-Katariyye li'l-Evkâf, 2008.

99 Büyük ölçüde *Nuhabu'l-Efkâr*'dan istifade edilerek hazırlanan bir çalışma Recep Tuzcu tarafından Uluslararası Bedruddin el-Aynî Sempozyumunda sunulan "Aynî'nin Hadisleri Kronolojik Olarak Değerlendirmesi -Ezanın teşrii, Budaa kuyusu ve mut'a nikâhı örneğinde-" isimli tebliğdir. *Meğâni'l-Ahyâr* üzerine aynı sempozyumda Sezai Engin tarafından "Meğâni'l-Ahyâr fî Şerhi Ricâli Meâni'l-Âsâr isimli eseri bağlamında Aynî'nin Ricâl Tenkidi ve Edebiyatındaki Yeri" isminde bir tebliğ sunulmuştur. Bkz., *Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Bedruddin el-Aynî Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı*, Gaziantep, 10-11 Mayıs, 2013.

100 Bkz. Mahmut Yeşil, *Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi*, s. 63-67.

101 Halime Çalışkan, "Takiyyüddin İbn Dakîkü'l-İd'in İhkâmü'l-Ahkâm fî Şerhi Umdeti'l-Ahkâmında Yer Alan İmam Ebû Hanîfe'ye Ait Görüşlerin Tahkiki", Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 2010.

102 Selahattin Yıldırım, "İbn Dakîku'l-İd ve Ahkâm Hadislerini Şerh Metodu", Doktora tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, devam ediyor.

Selâmet Yolları adıyla dört cilt halinde ve bazı değişikliklerle Türkçeye çevrilmiştir.¹⁰³ *Bulûğu’l-Merâm*’ın muâsır hadisçilerden Safiyyurrahman el-Mubârekfûrî tarafından hazırlanan şerhi, Mehmet Alioğlu ve Betül Bozali tarafından,¹⁰⁴ Nureddin İtr’ın *İ’lâmu’l-En’âm Şerhu Bulûği’l-Merâm min Edilleti’l-Ahkâm* isimli şerhi ise dört cilt halinde Ahmet Efe, Fatih Mehmet Albayrak, Ahmet Hamdi Yıldırım ve Nurettin Yıldız tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.¹⁰⁵ Eser hakkında diğer bir şerh ve tahrir çalışması Rifat Oral tarafından hazırlanmış ve *Peygamber Günlerinde İbadet ve Sosyal Hayat: Bulûğu’l-Merâm Şerhi* ismiyle üç cilt halinde yayımlanmıştır.¹⁰⁶

Ahkâm hadisleri kapsamında zikredilmesi gereken eserlerden birisi, Memlükler’in yetiştirdiği son âlimlerden Abdulvehhâb eş-Şa’rânî’nin (ö. 973/1565) *el-Mizânü’l-Kübrâ*’sıdır. Şa’rânî bu eserinde temelde dört mezhebin görüş farklılıklarını azîmet-ruhsat çerçevesinde uzlaştırmaya çalışmakla birlikte eserin mukaddime bölümünde aynı yöntemi fıkıh bâblarına göre ele aldığı ihtilafî fikhî hadislere de uygulamıştır. A. Faruk Meyan eseri *Dört Hak Mezhebin Büyük Fıkıh Kitabı* adıyla Türkçeye tercüme etmiştir.¹⁰⁷ Şa’rânî ve bu eserindeki metodu hakkında tarafımızdan “Şa’rânî ve Hadisleri Değerlendirmede Mizân Yöntemi” isiminde yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.¹⁰⁸

Ahkâm hadisleri ile ilgili İbn Hacer’in *Fethu’l-Bârî*’si temel alınarak Adem Sadoğlu tarafından “Buhârî Şerhi Çerçevesinde İbn Hacer’in Ahkâm Hadislerini Değerlendirmesi” isimli bir yüksek lisans tezi hazırlanmaktadır.¹⁰⁹

J. Terğîb ve Terhîb Kitapları

Hadislerdeki teşvik ve men edilen konuların dikkate alınarak tertip edildiği eserlerdir. Bir diğer deyişle bu eserlerde her türlü iyilik ve fazilete teşvik eden hadisler bir bölümde, buna karşılık zıddı olan kötülüklerden men eden hadisler ayrı bir bölüm halinde yer alırlar.¹¹⁰ Terğîb ve terhib konusunda en önemli eserlerden

103 İbn Hacer el-Askalânî, *Bulûğu’l-Merâm Tercümesi ve Şerhi: Selâmet Yolları*, 1-4 c., haz. Ahmet Davudoğlu, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1966.

104 İbn Hacer el-Askalânî, *Bulûğul Merâm: Ahkâm Hadisleri*, çev. Betül Bozali, İstanbul: Polen Yay., 2009.

105 Nureddin İtr, *Bulûğu’l-Merâm Şerhi*, 1-4 c., çev. Ahmet Efe, Fatih Mehmet Albayrak, Ahmet Hamdi Yıldırım ve Nurettin Yıldız, İstanbul: Tahlil Yayınları, 2013.

106 İbn Hacer el-Askalânî, *Peygamber Günlerinde İbadet ve Sosyal Hayat: Bulûğu’l-Merâm Şerhi*, 1-3 c., şerh ve tahrir: Rifat Oral, Konya: Esra Yayınları, 2012.

107 Abdulvehhâb Şa’rânî, *Mizânü’l-Kübrâ: Dört Hak Mezhebin Büyük Fıkıh Kitabı*, İstanbul: Berekât Yayınevi, 1980.

108 Ferhat Gökçe, “Şa’rânî ve Hadisleri Değerlendirmede Mizân Yöntemi”, Yüksek Lisans tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2004 (*Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Mizân Yöntemi, -Abdulvehhâb eş-Şa’rânî ve Hadisleri Değerlendirmede Mizân Yöntemi*, Ankara: Yayınevi Yayınları, 2013).

109 Adem Sadoğlu, “Buhârî Şerhi Çerçevesinde İbn Hacer’in Ahkâm Hadislerini Değerlendirmesi”, Doktora tezi, R.T.E.Ü.S.B.E., Rize, devam ediyor.

110 Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 315.

birisi ömrünün son yedi yılını Memlûkler döneminde geçiren Münzîrî'nin 5472 hadisi ihtiva eden *et-Terğîb ve't-Terhîb* isimli eseridir. Münzîrî'nin bu eseri üzerine Memlûk dönemi âlimleri tarafından birçok şerh, ihtisar ve ta'lik yazılmıştır. İbn Hacer el-Askalânî, eserde yer alan 855 sahih rivâyeti biraraya getirip râvîleri hakkındaki görüşlerini kısaca açıkladığı *Muhtasaru't-Terğîb ve't-Terhîb li'l-Münzîrî* isminde bir ihtisar yazmıştır. Münzîrî'nin eserini Ahmet Muhtar Büyükcınar, Ahmet Arpa, Durak Pasmaz ve Abdullah Yücel'den oluşan bir heyet Türkçeye tercüme etmişlerdir.¹¹¹

Memlûklerin son dönem âlimlerinden Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, *Meşâriku'l-Envârî'l-Kudsîyye fî Beyâni'l-Uhûdî'l-Muhammediyye (Levâkihu'l-Envârî'l-Kudsîyye fî Beyâni'l-Uhûdî'l-Muhammediyye)* isimli eserinde emirler ve yasakları iki ayrı bölüm halinde düzenlemiş, terğîb ve terhîb hadislerini âlim ve sûfilerin söz ve davranışlarından nakillerle açıklamıştır. Şa'rânî'nin bu eseri Selahattin Alpay tarafından *Büyük Ahidler* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.¹¹²

Yukarıda zikrettiğimiz tercüme çalışmalarının dışında, “Hz. Peygamber'in Tehditleri” isimli bir yüksek lisans çalışması Münzîrî'nin *et-Terğîb ve't-Terhîb*'i esas alınarak hazırlanmıştır. Çalışmada Münzîrî'nin hayatı ve eserlerine yer verilmiş, *et-Terğîb ve't-Terhîb* konusu, bölümleri, üslûbu ve üzerine yapılan çalışmalar başlıklarıyla ele alınmış, bu eserde Hz. Peygamber'in tehditleri buldukları konulara ve muhtevasına göre incelenmiştir.¹¹³ Münzîrî hakkında diğer bir çalışma Mehmet Hadi Turan'ın “Münzîrî'nin Hadis Kültüründeki Yeri” isimli yüksek lisans tezidir.¹¹⁴

K. Hadis Derlemeleri ve Câmî' Niteliğindeki Eserler

Hadis literatüründe bir âlim tarafından rivâyet edilmiş veya çeşitli hadis kaynaklarından derlenmiş hadisler 'hadis derlemeleri' kategorisinde değerlendirilir. Bu tür eserlerin sayısı bir hayli fazladır. Derlenen hadislerin senetlerinin bazen tamamen, bazen de ilk râvîsi olan sahâbî ismi dışında terk edilmesi hadis derlemelerinde görülen metotlardan birisidir. Çeşitli kaynaklardan derlenmiş veya bir âlimin rivâyeti olan hadislere ayrılan hadis derlemelerinden bir kısmı birkaç hadislik küçük mecmualar halindedir.¹¹⁵ Hadis derlemelerinin en yaygın olanı kırk hadis derlemeleridir, önemli bir kısmı da yalnızca ahkâm hadislerine ayrılmıştır. Biz bu iki literatürü yukarıda ayrı olarak ele aldık.

111 Ebû Muhammed Zekiyyüddin Münzîrî, *et-Terğîb ve't-Terhîb: Hadislerle İslâm*, 1-7 c., çev. Ahmet Muhtar Büyükcınar ve dğr., İstanbul: Hikmet Yayınları, 1984; İstanbul: Huzur Yayınları, 2009.

112 Abdülvehhâb Şa'rânî, *el-Uhûdu'l-Kübrâ*, çev. Selahattin Alpay, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1981.

113 Zeyneb Köroğlu, “Hz. Peygamber'in Tehditleri (et-Terğîb ve't-Terhîb Özelinde)”, Yüksek Lisans tezi, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 2011.

114 Mehmet Hâdi Turan, “Münzîrî'nin Hadis Kültüründeki Yeri”, Yüksek Lisans tezi, D.Ü.S.B.E., Diyarbakır, 1998.

115 Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 108.

Hadis derlemelerinin bir kısmı sadece bir kaynaktan derleme niteliği taşıdığı halde diğer önemli bir kısmı birkaç kaynaktan derlenmiştir. Aynı müelliflerce ve aynı amaçlar doğrultusunda meydana getirilmiş eserlerdeki hadisleri biraraya toplamak suretiyle geniş çaplı kitaplar telif etme çalışmaları Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerini bir araya getirmekle (el-Cem' beyne's-Sahîhayn)¹¹⁶ başlamış daha sonraları *Kütüb-i Sitte* hatta bütün hadis külliyatındaki hadisleri biraraya getirmeye kadar uzanmıştır. Celâluddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Cem' u'l-Cevami*'si bu tür bir eserdir. Süyûtî bu eserini *el-Câmiu's-Sağîr min Hadîsi'l-Beşiri'n-Nezîr* ismiyle özetlemiş, bu özete de *Ziyâdetü'l-Câmi*' isminde bir zeyl yazmıştır. Ali el-Muttakî (ö. 975/1567), Süyûtî'nin bu üç eserini konularına göre tasnif ederek ve kitap isimlerini alfabetik sıralamak suretiyle *Kenzu'l-Ummâl*¹¹⁷ meydana getirmiştir.¹¹⁷ Hadis derlemelerinin sayısı oldukça fazladır. Biz burada ülkemizde yapılan çalışmalar çerçevesindeki eserlere yer vereceğiz.¹¹⁸

İçerisinde 10.000'in üzerinde hadis bulunan Süyûtî'ye ait *el-Câmiu's-Sağîr*, hadis metinlerinin kısa oluşu, harf tertibine göre sıralanması, hadis kaynaklarının kısaca zikredilmesi bakımından kullanışlı bir eser olarak görülmüştür. Süyûtî'nin *el-Câmiu's-Sağîr*'i üzerine birçok şerh yazılmıştır. Bu şerhlerden en fazla rağbet göreni Abdurraûf el-Münâvî'nin (ö. 1030/1622) yazmış olduğu *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmiu's-Sağîr* isimli şerhtir. Münâvî bu şerhinde, hadisleri şerh ederken kaynak tespitinde Süyûtî'nin görüşlerini nakletmekle yetinmiş, bazen de onun temas etmediği önemli kaynaklara işaret ederek faydalı bilgiler vermiştir. Münâvî'nin Süyûtî'ye olan itirazları ile ilgili eserin bazı ciltleri özelinde beş ayrı yüksek lisans çalışması yapılmıştır.¹¹⁹ İsmail Mutlu, Şaban Döğen ve Abdülaziz Hatip tarafından hazırlanan *el-Câmiu's-Sağîr'in Muhtasarı, Tercüme ve Şerhi* isimli çalışma *Feyzu'l-Kadîr* esas alınarak hazırlanan ve üç ciltten oluşan bir tercüme ve şerh çalışmasıdır. 5000 kadar hadise yer verilen bu çalışmada özellikle günümüz meselelerine dair hadislerin şerhlerine yer verilmiştir.¹²⁰

Osmanlı âlimleri de *el-Câmiu's-Sağîr*'e büyük önem vermişler, hadis derlemelerinde onu başlıca kaynak olarak kullanmışlardır. Nitekim Mehmed Arif Bey,

116 Uğur, *a.g.e.*, s. 271; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 376-379.

117 Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 120-121, 125.

118 Diğer çalışmalar için bkz., Uğur, *a.g.e.*, s. 108-126.

119 Mustafa Gümüş, "Münâvî'nin Süyûtî'ye İtirazları (Feyzu'l-Kadîr'in İkinci Cildi Özelinde)", Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 2007; Lokman Yılmaz, "Münâvî'nin Süyûtî'ye İtirazları (Feyzu'l-Kadîr'in Altıncı Cildi Örneği)", Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 2007; Emel Keleş, "Münâvî'nin Süyûtî'ye İtirazları (Feyzu'l-Kadîr'in Dördüncü Cildi Özelinde)", Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 2007; Mukaddes Çite, "Münâvî'nin Feyzu'l-Kadîr Adlı Eserinde Süyûtî'ye İtirazları (III. Cilt)", Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 2007; Nasseruddin Mazhari, "Münâvî'nin Süyûtî'ye İtirazları (Feyzu'l-Kadîr'in Birinci Cildi Özelinde)", Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 2010.

120 Celâleddin Süyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr: Muhtasarı, Tercüme ve Şerhi*, 1-3 c., haz. İsmail Mutlu, Şaban Döğen, Abdülaziz Hatip, İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1996.

Bin Bir Hadis-i Şerif Şerhi'nde biri hariç bütün hadisleri bu eserden seçmiştir. Mehmet Arif, Süyûtî'nin eserinde sahîh ve hasen hükmü verilen hadislerden maksadına uygun olanları tercih ederek şerhetmiştir.¹²¹ Bu şerhten seçilen kırk hadis ise *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut –Son Dönem Osmanlı Toplumunu ve İlimiye Sınıfına Yönelik Eleştiriler-* ismiyle İbrahim Hatiboğlu tarafından yayına hazırlanmıştır.¹²² Mehmet Zihni Efendi ise *el-Hakâik mimmâ fi'l-Câmiî's-Sağîr ve'l-Meşârik min Hadîsi Hayri'l-Halâik* adlı eserinde *el-Câmiu's-Sağîr*'de râvî olarak zikredilen sahâbîlerin hal tercümelerini yazmış fakat eserin “حس” harfinden sonrası neşredilmemiştir.¹²³

Hadis derlemelerinden özellikle anılması gereken bir örnek Nevevî tarafından *Kütüb-i Sitt'e*den seçilerek tasnif edilen *Riyâzu's-Salihîn min Kelâmi Seyyidi'l-Murselîn* isimli eserdir. Eserde, büyük çoğunluğu itibariyle terğib-terhîb, zühd, riyâzet, ahlaki güzelleştirme ve kalbi kötülüklerden arındırmaya dair hadisler yer almaktadır. İslâm ülkelerinin pek çoğunda, çeşitli seviyedeki dinî öğretim kurumlarının ders programlarında okunmasının yanında bilhassa vaaz ve irşad faaliyetlerinin de vazgeçilmez el kitabı olan *Riyâzu's-Sâlihîn* ülkemizde de oldukça rağbet görmüştür. *Riyâzu's-Sâlihîn*'in Türkçeye ilk tercümesi Hasan Hüsnü Erdem ve Kıvâmüddin Burslan'ın Diyanet İşleri Başkanlığı'nca yayımlanan çevirisidir.¹²⁴ Bu çeviri aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı'nca yayımlanan ikinci hadis eseridir. Daha sonra eseri Mehmet Emre, Sıtkı Güllü, Salih Uçan, hadis açıklamalarıyla birlikte İhsan Özkes Türkçeye tercüme etmiştir. Özkes'in altı ciltlik bu çalışması *Riyâzu's-Sâlihîn*'in ilk Türkçe şerhidir. Bu çalışmada *Riyâzu's-Sâlihîn*'in şerhlerinden *Delâilu'l-Fâlihîn*, *Nuzhetu'l-Muttakîn*, *Menhelu'l-Vâridîn* ve diğer hadis şerhlerinden istifade edilmiştir.¹²⁵

Riyâzu's-Salihîn üzerine İsmail Lütü Çakan, Yaşar Kandemir ve Raşit Küçük tarafından hazırlanan tafsilatlı şerh çalışması, eserin bugüne kadarki en geniş şerhidir. Bu çalışma, öncelikle din hizmeti veren müftü, vâiz, imam ve hatiplerin, İslâm'ı öğrenmek ve uygulamaya koymak isteyen üniversite ve lise talebelerinin

121 Mehmet Ârif, *Binbir Hadis*, İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1959.

122 Mehmed Ârif Bey, *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut -Son Dönem Osmanlı Toplumunu ve İlimiye Sınıfına Yönelik Eleştiriler-*, haz. İbrahim Hatiboğlu, İstanbul: Dâru'l-Hadis, 2000.

123 Mücteba Uğur, “el-Câmiu's-Sağîr”, *DİA*, c. 7, s. 113-114.

124 Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn*, 1-3 c., çev. Hasan Hüsnü Erdem, Kıvamuiddin Burslan, Ankara: D.İ.B.Y., 1949.

125 Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn Tercüme ve Şerhi*, 1-6 c., tercüme ve şerh: İhsan Özkes, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2007. *Delâilu'l-Fâlihîn* Muhammed b. Abdillâh en-Nigdevî Visâli er-Rûmî (ö.1057/1647)'nin *Delâilu'l-Fâlihîn fi Şerhi Riyâdi'z-Sâlihîn* isimli eseridir. *Nüzhetü'l-Müttakîn Şerhu Riyâzu's-Sâlihîn*, Mustafa Said ve Muhammed Emin'in de katılımıyla beş kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Hadislerin tahriri, mübhem ve garib kelimelerin açıklanması, hadislerin numaralandırılması ve hadis ricâlinin tanıtımı ve fihristinin yapılmış olması gibi özellikleri bulunmaktadır. *Menhelü'l-Vâridîn*, Subhi Salih tarafından *Riyâzu's-Sâlihîn*'e yazılan şerhtir. Şerhin tam adı *Menhelü'l-Vâridîn Şerhu Riyâzu's-Sâlihîn*'dir.

ve İslâmî konularda bilgilenme ihtiyacı duyan halkımızın bu ihtiyaçlarını karşılayacak bir tercüme ve orta büyüklükte bir şerh olarak tasarlanmıştır.

Eserde takip edilen metot konusunda mütercim ve şârihlerin verdiği bilgilere göre; konu başlıkları elden geldiğince kısa ve özlü yazılmış, daha sonra tam tercümesi verilmiş, konu başlarındaki âyetler kısaca açıklanmış, hadis metinlerinden sonra, Nevevî’ye ait bazı açıklamalar Arapça metinden çıkarılmış, ancak bu bilgiler şerh esnasında dikkate alınmıştır. Hadislerin sahâbî râvîleri, ilk geçtikleri yerde hadisin tercümesinden hemen sonra kısaca tanıtılmış, hadislerin, *el-Mu’cemü’l-Müfheş li-Elfâz’l-Hadîs’in-Nebevî* esas alınarak *Kütüb-i Sitte* çerçevesinde tahriri yapılmış, hadislerin kitap içinde tekrarlandığı yerlere işaret edilmiştir. Hadisler her geçtiği yerde, özellikle o konuyla ilgili yönleri açısından şerhedilmiş, şerhte günümüzün şartları ve ihtiyaçları göz önünde bulundurulmuş, hadislerin bu açıdan ihtivâ ettiği mânalar, anlaşılır bir dille ifade edilmeye çalışılmıştır. Açıklamalar esnasında *Kütüb-i Sitte* şerhleri yanında Ali el-Kârî’nin *Mirkâtü’l-mefâtih* adlı *Miškâtü’l-Mesâbih* şerhi daima göz önünde bulundurulmuştur. Şerhte bir konu hakkındaki farklı görüşler içinden genellikle biri tercih edilerek verilmiş, bunlar ayrıca tartışılmamıştır. Sekiz ciltlik çalışmanın son cildi aranan her konunun kolaylıkla bulunabileceği çok yönlü ve bilimsel bir fihrist cildi olarak düşünülmüştür.¹²⁶ Seçilen başlıklarla ilgili âyetler, hadisler verildikten sonra hadisin şerhi “açıklamalar” başlığıyla yapılmış, ulaşılan neticeler konunun sonunda “hadisten öğrendiklerimiz” başlığıyla verilmiştir.

Hasan Hüsnü Erdem, *Riyâzu’s-Sâlihîn Hadislerinin Râvîleri Olan Ashâb-ı Kirâm’ın ve Hadis İmamlarının Hal Tercümeleri* isiminde bir çalışma yapmış, bu çalışmada sahâbî râvîleri alfabetik olarak tanıtmıştır. Hayati Yılmaz, “Bir Hadisin Bireysel ve Toplumsal Eğitim Projesi -Nevevî ve Riyâzu’s-Sâlihîn’i Okumak-” isimli makalesinde *Riyâzu’s-Sâlihîn*’in yazıldığı günden bu yana Müslümanlar tarafından en çok okunan eserlerden birisi olmasını, Nevevî’nin ihlâs ve samimiyetinin yanında hadislerin seçimi, bunların tasnif ve tertibinde gözettiği mükemmel sistematik yapıda gizli olduğunu ifade etmiştir. Yazar, eserin kitâb-bâb-âyet-hadis sıralaması üzerinde düşünülerek anlaşılabilirliğini belirtmiştir.¹²⁷

Nevevî’nin derleme türünde diğer önemli bir eseri İslâm dünyasında ve ülkemizde büyük rağbet gören zikir ve dualara dair hadisleri biraraya getirdiği *el-Ezkâru’n-Neveviyye* olarak şöhret bulan *Hilyetu’l-Ebrâr ve Şiâru’l-Ahbâr fi Telhîsi’d-Deavâti ve’l-Ezkâr’l-Müstahabbe fi’l-Leyli ve’n-Nehâr* adlı eseridir. Nevevî, dua ve zikirlerle ilgili rivâyetleri on dokuz bûüm ve 356 bâb halinde Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî’nin eserlerinden seçmiş, çok az bir kısmını da diğer meşhur hadis

126 Nevevî, *Riyâzu’s-Sâlihîn*: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri, 1-8 c., tercüme ve şerh: M. Yaşar Kandemir, İsmail Lütfi Çakan, Raşit Küçük, İstanbul: Erkam Yayınları, 1997.

127 Hayati Yılmaz, “Bir Hadisçinin Bireysel ve Toplumsal Eğitim Projesi -Nevevî ve Riyâzu’s-Sâlihîn’ini Okumak-”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, sy. 14, s. 67-88.

kitaplarından nakletmiştir. Durumlarını açıklamak suretiyle bazı zayıf hadisler de kaydetmiştir.¹²⁸ Eser pek çok kimse tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.¹²⁹

L. Hadis Usûlü Eserleri

Memlükler döneminde hadis ilmiyle meşgul olan âlimler hadis usûlü konusunda yeni fikir ve düşünceler dile getirmemişlerdir.¹³⁰ Bu durum İbnü's-Salah'ın *Mukaddime* olarak da bilinen *Ulûmu'l-Hadis*'inden sonra kaleme alınan eserlerin büyük çoğunluğu için geçerlidir. *Ulûmu'l-Hadis*, sonraki dönemlerde usûl konusundaki çalışmaların yegâne kaynağı olmuştur. Memlük dönemi muhaddisleri İbnü's-Salah'ın *Mukaddime*'sini esas kaynak itihaz etmişlerdir. Aralarında Nevevî (ö. 676/1277), İbn Kesîr (ö. 774/1373), Irâkî (ö. 806/1404), İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) de bulunduğu ünlü muhaddisler onun eserini ihtisar etmiş, kimisi nazım haline getirmiş, diğer bazıları ise islâh, şerh ve tenkit kaleme almışlardır.¹³¹

İbnü's-Salah'ın *Mukaddime*'si bu eserin özeti sayılabilecek İbn Hacer'in *Nuhbetu'l-Fiker* adlı oldukça kısa eserine kadar hadis usûlünde yazılan eserlere kaynaklık etmiştir. *Nuhbetu'l-Fiker* başta bizzat İbn Hacer olmak üzere 30'a yakın âlimin şerh yazdığı vecîz bir metindir. İbn Hacer el-Askalânî'nin *Nuhbetu'l-Fiker*'i ve onun şerhi olan *Nüzhetü'n-Nazar*'ı Talat Koçyiğit tarafından *Hadis İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi* ismiyle Türkçeye tercüme edilmiştir.¹³²

İbnü's-Salah'tan sonraki hadis usûlünün gelişiminde yaşanan duraklama ya da İbnü's-Salah'ın kendisinden sonraki dönemlere etkisi ve bu eserin büyük bir otorite kazanma süreci müstakîl araştırmalara konu olacak mahiyettedir. Hicrî VII. asır ile X. asır arasında hadis usûlünün gelişimini ele alan müstakîl bir çalışma bulunmama ile birlikte şahıs çalışmalarında, bu dönemde yetişen âlimler hakkında hazırlanan araştırmalarda onların hadis usûlü konusundaki görüşlerine de yer verilmiştir. Betül Şimşek (Öztürk), "İbn Hacer el-Askalânî'nin Hadis Usûlcülüğü" isminde bir yüksek lisans çalışması hazırlamıştır.¹³³ Hadis usûlü alanında Memlükler dönemi ile ilgili bir çalışma, sahih hadislerle ilgili olarak İbnü's-Salah'a yöneltilen tenkitlerin incelendiği

128 Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 135.

129 Nevevî, *Ezkar Tercümesi: Peygamber Efendimizin Mübarek Sözlerinden Seçilmiş Zikirler*, çev. Abdulhalık Duran, Konya: İslâmi Neşriyat Yayınları, 1973; *Peygamberimizden Dualar (el-Ezkâr)*, çev. Abdulvehhâb Öztürk, İstanbul: Karaman Yayınları, 2005.

130 Aynı hususu Talat Sakallı, Bedruddin el-Aynî özelinde şu şekilde dile getirmektedir: "Gerçi hadis usûlü ilminde yeni bir fikir veya düşünce sistemi getirmemiştir. Kendisinden öncekileri tekrar ile yetinmiştir. Zaten bu konuda İbn Salah'ın Mukaddime'sinden sonra, zamanımıza kadar hemen hemen aynı şeyler tekrarlanmıştır." Talat Sakallı, *Bedruddin el-Aynî*, Ankara: T.D.V.Y., 1995, s. 61. Ayrıca bkz. Çakan, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 199 vd.

131 M. Ali Sönmez, "İbnü's-Salah'ın Mukaddime'sinden Önce Hadis Usûlü Alanındaki Çalışmalar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, sy. 1, s. 60.

132 İbn Hacer, *Hadis İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi*, çev. Talat Koçyiğit, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1971.

133 Betül Şimşek (Öztürk), "İbn Hacer el-Askalânî'nin Hadis Usûlcülüğü", Yüksek Lisans Tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 2007.

“İbnü’s-Salah’ın Sahih Hadis ile İlgili Görüşlerine Yöneltilen Tenkitler: Irâkî ve İbn Hacer Özeline” isimli yüksek lisans çalışmasıdır.¹³⁴ Çalışmanın birinci bölümünde İbnü’s-Salah’ın hayatı, eserleri ve *Ulûmu’l-Hadîs* üzerine yapılan çalışmalar ele alınmıştır. İkinci bölümde Irâkî’nin, üçüncü bölümde ise İbn Hacer’in hadis usûlü, hadis tarihi ve hadis edebiyatı konularında İbnü’s-Salah’a yönelttiği tenkitler ile İbnü’s-Salah’a yöneltilen tenkitlere bu âlimlerin verdikleri cevaplar incelenmiştir. Diğer bir çalışma İbnü’s-Salah’ın *Ulûmu’l-Hadîs*’ini nazma çeken Irâkî’nin *Nazmu’l-Dürer fi İlmi’l-Eser* ismini taşıyan ve *Elfiyyetu’l-Irâkî* olarak bilinen eseri ve hadis usûlü edebiyatında elfiyeler üzerine Yusuf Teker tarafından hazırlanan “Hadis Usûlü Edebiyatında Elfiyeler, Irâkî ve Elfiyye’si” isimli yüksek lisans tezidir.¹³⁵

M. Mevzû Hadislere Dair Eserler

Muhaddislerin uydurma hadislere karşı aldıkları tedbirlerin en önemlilerinden birisi, uydurma hadisleri çeşitli metotlarla biraraya getiren eserler yani mevzûat kitapları kaleme almalarıdır. Mevzûat kitaplarının ilk örnekleri altıncı yüzyılda verilmiş, Memlûkler dönemine tekabül eden sonraki yıllarda bu eserlerin sayısı giderek artmıştır. İbn Teymiyye’nin (ö. 728/1328) *Risâle fi Ehâdîsi’l-Mevzûa*, *Risâle fi’l-ehâdîsi’lletî Yervühâ’l-Kussâs* ve *el-Ehâdisu’z-Za’ife ve’l-Bâtîle* isimli eserleri, İbnü’l-Mülâkkın tarafından Ömer b. Bedr el-Mevsîlî’nin¹³⁶ (ö. 622/1225) *el-Muğni Ani’l-Hıfzi ve’l-Kitâb bi Kavlîhim Lem Yasihha Şey’un fi Hâze’l-Bâb* isimindeki eserine yazılan *el-Muğni fi Telhîsi Kitâbi’l-Muğni* isimli telhîs, Firûzâbâdî’nin (ö. 817/1415) *Hâtimetu Sifri’s-Sa’âde’si*,¹³⁷ İbn Hacer el-Askalânî’nin İbnü’l-Cevzî’nin *Kitâbu’l-Mevzûatu’l-Kübrâ* isimli eseri üzerine yazdığı *Ta’akkubât ale’l-Mevzûât*’ı, Süyûtî’nin (ö. 911/1505) *el-Le’âlîi’l-Masnûa fi’l-ehâdîsi’l-Mevzûa’sı*, *Zeylu’l-Le’âlîi’l-Masnûa*, *en-Nüketü’l-Bediât* ile onun muhtasarı *et-Taakkubât ale’l-Mevzûât*’ı ve *Kitâbu’l-Vecîzî*, Semhûdî’nin (ö. 911/1506) *el-Gammâz ale’l-Lemmâz fi’l-Ehâdîsi’l-Müştehire’si*, İbn Arrâk’ın (ö. 933/1526) *Tenzîhi’ş-Şerâti’l-Merfûa ani’l-Ahbârî’s-Şenietî’l-Mevzûa’sı*¹³⁸ Fettenî’nin (ö. 986/1578) *Tezkiratu’l-Mevzûat fi’l-Ahâdîsi’l-Merfûat*’ı Memlûkler döneminde kaleme alınan mevzûâta dair önemli eserlerdir.

İbn Kayyim el-Cevziyye’nin (ö. 751/1350) *el-Menâru’l-Münîf fi’s-Sahih ve’d-Daîfi mevzû hadisleri tanıma yolları* konusunda metne yönelik prensipleri belirleyen

134 Nagihan Yanar, “İbnü’s-Salah’ın Sahih Hadis ile İlgili Görüşlerine Yöneltilen Tenkitler: Irâkî ve İbn Hacer Özeline”, Yüksek Lisans Tezi, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 2013.

135 Yusuf Teker, “Hadis Usûlü Edebiyatında Elfiyeler, Irâkî ve Elfiyyesi”, Yüksek Lisans Tezi, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 2006.

136 Mevsîlî, ilk defa kendi başlattığı bir metot kullanarak sadece konuları başlıklar halinde vermiş, mevzû hadis metinlerine değinmemiştir.

137 Firûzâbâdî bu eserinde Hz. Peygamber’in özel hayatını ve ibadetlerini hadislerle ele almaktadır. Eserin sonunda doksan kadar konuda hiçbir sahih hadisin bulunmadığını kısa cümlelerle ifade etmektedir.

138 İbn Arrâk, bu eserinde İbnü’l-Cevzî’nin *Mevzûat*’ı ile Süyûtî’nin *el-Le’âlîi’l-Masnûa*’sını ihtisar edip onlarda bulunmayan uydurma rivâyetleri ilave etmiştir.

oldukça önemli bir eserdir. Eser, Muharrem Can ve Hanifi Akın tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.¹³⁹

Firûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *Sifri's-Saâde'si*, Rifka Durgun tarafından *İbâdetleriyle Hz. Muhammed* ismiyle Türkçeye tercüme edilmiş, ancak tercüme içerdiği birçok hatadan dolayı tenkit edilmiştir.¹⁴⁰ Mücteba Uğur, Mevsilî'nin *el-Muğnî'si* ile *Sifri's-Saâde'si*'nin hâtîme kısmını birleştirerek tercüme ettiğini belirtmiş ancak bu tercüme yayımlanmamıştır. M. Yaşar Kandemir tarafından hazırlanan *Mevzû Hadisler Menşei Tanıma Yolları Tenkidi* isimli çalışmada, İbnü'l-Mülakın'ın *Telhis*'inin dışında yukarıda zikredilen 8 eser tanıtılmıştır.¹⁴¹

Memlük dönemi âlimleri, mevzû hadislere dair oldukça önemli eserler bırakmış olmalarına rağmen bu eserler hakkında detaylı akademik araştırmalar yapılmamıştır. Süyûtî'nin *el-Leâliü'l-Masnûa'sı* üzerine Mevlüt Karayılan tarafından "Süyûtî'nin Leâli'deki Kaynakları ve Tenkid Metodu" isminde bir yüksek lisans çalışması hazırlanmıştır.¹⁴² Hamit Kaya tarafından hazırlanan "Şehirlerin Fazileti ile İlgili Hadisler" isimli yüksek lisans çalışmasının¹⁴³ ikinci bölümünde, İbnü'l-Cevzî'nin *Kitâbu'l-Mevzûâtı* ve Süyûtî'nin *el-Leâliü'l-Masnûa'sı* temel alınmış, bu kitaplarda geçen şehirlerin fazileti ile ilgili hadisler tespit edilerek tercüme edilmiş, rivâyetler alfabetik olarak tasnif edilmiştir. Şehirlerin faziletleriyle ilgili hadisler, bir şehrin faziletinden bahseden rivâyetler ve birden fazla şehrin faziletinden bahseden rivâyetler şeklinde iki kısma ayrılarak tasnif edilmiştir. Bu başlıklar altında bazı rivâyetler isnâd ve metin yönleriyle değerlendirilmiştir. Enbiya Yıldırım'ın "İbnü'l-Cevzî'nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış" ismindeki makalesi,¹⁴⁴ mevzû hadisler konusunda İbn Hacer el-Askalanî ve Süyûtî tarafından İbnü'l-Cevzî'ye yöneltilen tenkitleri de değerlendirdiği için burada zikredebileceğimiz bir çalışmadır.

N. Meşhur Hadislere Dair Eserler

Halk dilinde hadis olarak şöhret bulan sözleri derleyen eserlerde bazıları sahih, bazıları zayıf, bir kısmı da mevzû olan hadisler bir araya getirilmiştir. Hadis edebiyatımızda bu türün ilk örneğini Bedruddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) *et-Tezkira fi'l-Ehâdisi'l-Müştehra* isimli eseriyle vermiştir.¹⁴⁵ İbn Hacer'in *el-Leâliü'l-Mensûra fi'l-Ehâdisi'l-Müştehra'sı*, Sehâvî'nin *el-Mekâsidu'l-Hasene fi Beyâni Kesrin*

139 İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menâru'l-Munîf fi's-Sahih ve'd-Daif*, çev. Muzaffer Can, İstanbul: Cantaş Yayınları, 1992; *Uydurma Hadisleri Tanıma Yolları*, çev. Hanifi Akın, İstanbul: Polen-Karınca Yayınları, 2004.

140 Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 177.

141 Kandemir, *Mevzû Hadisler*, s. 146-159.

142 Mevlüt Karayılan, "Süyûtî'nin Leâli'deki Kaynakları ve Tenkid Metodu", Yüksek Lisans tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 1994.

143 Hamit Kaya, "Şehirlerin Fazileti ile İlgili Hadisler", Yüksek Lisans tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 1999.

144 Enbiya Yıldırım, "İbnü'l-Cevzî'nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış", *C.Ü.İ.F.D.*, 2006, c. 10, sy. 1, s. 73-125.

145 İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 143.

mine'l-Ehâdisi'l-Müştehra ale'l-Elsine'si, bu eserin muhtasarı olan İbnü'd-Deybâ eş-Şeybânî'nin (ö. 944/1537) *Temyüzü't-Tayyib mine'l-Habîs fimâ yedüru ale'l-Elsineti mine'l-Hadîs*'i, Süyûtî'nin *ed-Düreru'l-Müntesira fi'l-Ehâdisi'l-Müştehra*'sı halkın dilinde şöhrat bulan hadislere dair diğer önemli eserlerdendir.

Yukarıda zikrettiğimiz eserlerden Sehâvî'nin *el-Mekâsîdu'l-Hasene*'si hakkında Adil Yavuz tarafından "Sehâvî ve el-Mekâsîdu'l-Hasene Adlı Eserinin Tenkit ve Tahlili" isminde bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır.¹⁴⁶ İki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Sehâvî'nin hayatı ve ilmi şahsiyeti ele alınmış, İkinci bölümünde ise meşhûr ve müstehir hadislerin tanımı, meşhur hadisler alanında yapılan çalışmalar, *el-Mekâsîdu'l-Hasene*'nin nüshaları, muhtasarları, eserde yer alan hadislerin dökümü, eserin tertip metodu, kaynakları, eserde hadisleri incelerken takip edilen metod ele alınmış son olarak eserin daha sonra telif edilen eserlere etkisi incelenmiştir. Araştırmada başlığa uygun olarak eserin ya da eserde takip edilen yöntemin, hadisler hakkında verilen hükümlerin tenkidiyle ilgili bir bölüme ya da bir alt başlığa yer verilmemiştir. Yavuz, ayrıca "Sehâvî ve Halk Dilinde Dolaşan Hadisler Problemi ile İlgili Eseri"¹⁴⁷ başlıklı makalesinde bu araştırmasını özetlemiştir.

O. Hadis Ricâli ile İlgili Kitaplar

Memlükler dönemi tabakât ve terâcim literatürü açısından da oldukça zengindir. İslâm kültürünün en kıymetli ürünleri arasında yer alan tabakât kitaplarının pek çoğu bu dönemde yazılmıştır. Memlükler ilmî hareketinde bu çalışmalardan en büyük payı hadis ilmi almıştır. Hadis ricâli için yazılmış en muteber kitapların ekseriyeti Memlükler döneminde kaleme alınmıştır. Mahmut Yeşil, hicrî yedinci asır ile on ikinci asır arasında yetişmiş râvîlerin hayat hikâyeleri ile ilgili eser yazan 105 âlim tespit etmiştir. Memlükler döneminde hadis ricâline ve genel itibariyle tabakât literatürüne dair çalışma yapan en önemli isimler Mizzî, Zehebî, İbn Hacer el-Askalânî ve Sehâvî'dir.

Özelde Memlükler dönemi ile ilgili olmamakla birlikte Memlükler döneminde yetişip hadis ricâline dair eser yazan âlimleri de içeren bir çalışma Mehmet Eren'in hazırlamış olduğu "Hadis İliminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri (h.VI-X / m. XII-XVI. Asırlar)" isimli doktora çalışmasıdır. Bu çalışma *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* ismiyle yayımlanmıştır.¹⁴⁸ Çalışmanın ilk bölümünde râvî ve muhaddislerin kimlik bilgilerini açıklamayı hedefleyen kitaplar üzerinde durulmuş, ikinci bölümde, ricâl kitapları içerisinde tabakât kitaplarının muhaddisleri

146 Adil Yavuz, "Sehâvî ve el-Mekâsîdu'l-Hasene Adlı Eserinin Tenkit ve Tahlili", Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 1993.

147 Adil Yavuz, "Sehâvî ve Halk Dilinde Dolaşan Hadisler Problemi İle İlgili Eseri", *S.Ü.İ.F.D.*, 2002, sy. 14, s. 165-187.

148 Mehmet Eren, "Hadis İliminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değeri", Doktora tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 1997 (*Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İsam Yayınları, 2012).

ihtiva eden önemli kaynakların başında gelmesi hasebiyle râvî ve muhaddislerin tabakaları, 'âlimleri tabakalar halinde tanıtmaya' konusu işlenmiştir. Üçüncü bölümde, belli bölgenin râvîleri ve *Kütüb-i Sitte* gibi belirli hadis kitapları için yazılan kitaplar üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölüm, ricâl ilminin en büyük branşı olan cerh-ta'dîl ilmi ve bu ilim dalında yazılan eserlere ayrılmış, beşinci bölümde ise hicrî üçüncü asırdan itibaren son asırlara kadar bir gelenek halinde devam etmiş olan mucem-meşyeha kitapları hakkında bilgiler verilmiştir. Bu çalışmada Memlükler dönemi hadis ricâli ile ilgili eserlerden başlık olarak yer alıp hakkında bilgi verilenlerin sayısı 50'nin üzerindedir.¹⁴⁹

Memlükler döneminde hadis ricâlinin ilk tabakasını meydana getiren sahabe nesline dair önemli eserler kaleme alınmıştır. Zehebî'nin *Tecridü Esmâi's-Sahâbe*'si 8000 kadar sahabîyi ihtiva eder ve *Üsdü'l-Gâbe*'nin zeyli mahiyetindedir. Ashaba dair çalışmaların en meşhuru, en kapsamlısı ve en güvenilirli İbn Hacer el-Askalânî'nin 12.304 biyografiyi içine alan *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*'sidir. Eser Türkçeye *el-İsâbe, Seçkin Sahabeler* ismiyle ihtisar edilerek çevrilmiştir. Eserde *el-İsâbe*'de geçen sahâbîlerin en meşhurlarından ve kendilerinden en çok hadis rivâyet edilen sahâbelerden seçme yapılmıştır. İbn Hibbân'ın *Târihu's-Sahâbe*, İbn Hazm'ın *Cevâmiu's-Sîre* gibi eserlerinden faydalanarak seçilen sahabelerin ismi tespit edilmiş, sonra da tespit edilen bu isimlerin hâl tercümeleri *el-İsâbe*'den tercüme edilmiştir. İbn Kuteybe'nin *el-Meârif* adlı eserinde hal tercümesi verilen sahabeler de dipnot olarak eklenmiştir.¹⁵⁰ *Sahabe-i Kirâm Ansiklopedisi: el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe* ismiyle beş cilt halinde Naim Erdoğan tarafından yapılan Türkçe çeviri de *el-İsâbe*'nin muhtasarıdır.

Hadis ricâlinde sika râvîlerle ilgili Zehebî'nin muhaddisler arasında büyük kabul gören *Tezkiretu'l-Huffâz*'ı hadis rivâyetiyle tanınan yirmi üç sahabî ile birlikte Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'ye (ö. 742/1341) kadar toplam 1176 tanınmış şahsiyeti yirmi bir tabaka halinde biraraya getirmiştir. Genel olarak sika râvîleri ihtiva etmekle birlikte bu özelliğe sahip olmayan râvîler de bulunmaktadır. Zehebî ile aynı dönemde yaşayan İbn Kudâme el-Makdisî'nin *Tabakâtu Ulâmâi'l-Hadîs* isimli eseri *Tezkiretü'l-Huffâz*'a çok benzemekte, bu iki âlimden hangisinin ötekinden faydalandığı tespit edilememektedir. Kâsım b. Kutluboğa, *Tertîbu's-Sikât mine'r-Ruvât* adlı eserinin tertibinde Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'ini esas almıştır.

Zayıf râvîlerle ilgili hadis ricâli konusunda Zehebî, üç eser yazmıştır. Zayıf olmadıkları halde zayıf sayılan râvîlerle hâfızaları yetersiz olduğu için rivâyetlerinde çok yanlışlık yapanları ve mevzû hadis rivâyet etmeleri sebebiyle terk edilenleri *Divânu'd-Du'âfâ ve'l-Metrukîn* adlı eserinde toplamış, daha sonra bu eseri *Zeylu*

149 Yazar, haklarında bilgi verilen bu eserlerin listesini çalışmanın sonunda vermiştir. Bkz. Mehmet Eren, *a.g.e.*, Konya, 2001, s. 425-429.

150 İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe: Seçkin Sahabeler: el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, çev. Seyfullah Erdoğan, İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2008.

Divâni'd-Du'afâ adıyla genişletmiş, *el-Muğni fi'd-Du'afâ* adlı eserinde de 7854 zayıf râvîyi kısa ve özlü bilgilerle değerlendirmiştir. Onun bu konudaki en önemli çalışması güvenilir bile olsa tenkide uğrayanlarla birlikte 11.053 zayıf ve metruk râvîyi ihtiva eden *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*'dir. Zeynuddîn el-İrâkî, *Zeylû Mizâni'l-İ'tidâl* isimli esere yazdığı zeyilde 799 râvî ilâve etmiş, eserin diğer bir zeyli *Lisânü'l-Mizân*'da İbn Hacer el-Askalânî ise cerh ve ta'dili yapılan râvî sayısını 15.541'e çıkarmıştır.

Zehebî ile ilgili ülkemizdeki ilk akademik araştırma Talat Sakallı tarafından hazırlanan “İmam Zehebî ve Tenkid Anlayışı” isimli makaledir. Sakallı, bu çalışmasında hadis ilimleri içerisinde kendisine ricâl ilmini branş olarak seçen Zehebî'nin hadis ricâline dair eserleri, tenkid usûlü konusundaki tespitleri, İbn Teymiyye hakkındaki görüşleri, Hâkim en-Nisâbü'rî'ye yönelik tenkitleri ve son olarak tasavvufî tenkitleri konusunda bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Yazara göre Zehebî, ricâl ve sened konusunda taklid ve nakil çemberinin kuruluşundan çıkıp, bu sahadaki verilen hükümleri tahlil ve tenkidî bir açıdan değerlendirmiş, akıl süzgecinden geçirmiş, askıda bırakmamış, hatta taassuptan kaçınarak imkânları ölçüsünde doğru ve gerçek karara varmaya çalışmıştır. Zehebî, VII. asra kadar yazılmış tabakât, tarih, hadis ricâline ait eserlerin karmaşıklığını, dağınıklığını tenkid etmek suretiyle bir düzen ve intizama sokmuş, çağdaş ansiklopedilerin kazandırdığı pratikliği hadis sahasına kazandırmıştır. Tasavvuf konusundaki ifrata kaçan tenkitleri istisna edilecek olursa cerh ve ta'dilde imamlığı hak etmiş bir âlimdir. Özellikle dengeli, daima orta yolu benimseyen, küçük hatalardan ve belli fikirlerden dolayı hemen bir râvîyi cerh etmeyen özelliği ve toptan hüküm vermekten kaçınan, hak ve hakikatı alıp, aksini aynı kişide olsa da reddeden anlayışı ile tebarüz etmiştir. Yazara göre Zehebî'nin en önemli özelliği, gerek muhtasar ve şerhlerinde gerekse diğer eserlerinde muhakeme etmeden tenkid süzgecinden geçirmeden bir konuyu geçiştirmemesidir.¹⁵¹

Zehebî'nin *Mizânü'l-İ'tidâl*'i hakkında Azime Güleç (Topçu) “İmâm Zehebî ve Mizânü'l-İ'tidâl'indeki Cerh ve Ta'dil Metodu”¹⁵², Nimet Ceylan ise “Mizânü'l-İ'tidâl'de Metin Tenkidi”¹⁵³ isimli yüksek lisans tezi hazırlamışlardır. Diğer bir çalışma ise Mehmet Yılmaz tarafından henüz hazırlanma aşamasında olan “Zehebî ve Hadis Kültürü” isimli doktora tezidir.¹⁵⁴

Hadis ricâlî ile ilgili eserlerin bir kısmı da tanınmış bir veya birkaç hadis kitabının özellikle de *Kütüb-i Sitte* râvîlerinin alfabetik olarak kısaca tanıtıldığı ricâl

151 Talat Sakallı, “İmam Zehebî ve Tenkid Anlayışı”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1995, sy. 6, s. 19-31.

152 Azime Güleç Topçu, “İmâm Zehebî ve Mizânü'l-İ'tidâl'indeki Cerh ve Ta'dil Metodu”, Yüksek Lisans tezi, S.D.Ü.S.B.E., Isparta, 1997.

153 Nimet Ceylan, “Mizânü'l-İ'tidâl'de Metin Tenkidi”, Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Sakarya, 2002.

154 Mehmet Yılmaz, “Zehebî ve Hadis Kültürü”, Doktora tezi, S.D.Ü.S.B.E., Isparta, devam ediyor.

kitaplarıdır. Bu alanda da Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî ve talebesi Zehebî, Zehebî'nin talebesi Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî çalışmalarında bulunmuş, en büyük ilgiyi İbn Hacer el-Askalânî'nin çalışmaları görmüştür. İbn Hacer, Zehebî'nin *Tehzîbu't-Tehzîb*'inden büyük ölçüde faydalanarak yeni bir tertiple 12.415 biyografi ihtiva eden *Tehzîbü't-Tehzîb*'i yazmış, daha sonra bu çalışmasını *Takrîbü't-Tehzîb* ismiyle özetlemiştir.

İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb*'inden istifadeyle “Kütüb-i Sitte Ricâlinde İlim-İbâdet İlişkisi” isminde bir yüksek lisans çalışması hazırlanmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde İbn Hacer'in hayatı, ilmi kişiliği, *Tehzîbü't-Tehzîb*'in önemi, ibadet ve ilim kavramları üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, hadisçilerin ibadet hayatları ve ilmi yönleri çeşitli ibadetlere göre başlıklarla ele alınmış, üçüncü bölümde ise ibadetin hadisçilerin ilmi faaliyetlerine etkisi incelenmiştir. Bu bölümde ibadetin olumlu ve olumsuz etkileri üzerinde durulmuş, cerh ve ta'dil imamlarının râvîlerin ibadetlerini belirtme sebepleri araştırılmıştır. Bu çalışmada *Kütüb-i Sitte* ricâli üzerine yazılmış bir eser olan *Tehzîbu't-Tehzîb* tetkik edilerek ve 150'den fazla râvînin ibadet hayatları ve ilmî yönleri arasındaki ilişki incelenmiştir.¹⁵⁵

Tehzîb'in özeti olan *Takrîb* hakkında ise Harun Reşit Demirel tarafından “İbn Hacer'in *Takrîbü't-Tehzîb*'de Buhârî'nin Bid'at Ehli Olmakla Cerh Edilen Râvîlerinden Bahsetmesi ve Hedyü's-Sârî (Mukaddime)'deki Müdafası” ismiyle bir makale kaleme alınmıştır. Bu çalışmada İbn Hacer'in *Takrîbü't-Tehzîb* isimli eserinde Buhârî râvîsi olarak zikredilen ve değişik âlimler tarafından bidat ehli olmakla cerh edilen râvîler hakkında yine İbn Hacer'in *Hedyü's-Sârî*'deki savunusu üzerinde durulmaktadır.¹⁵⁶

Hadis ricâli hakkında Memlûkler dönemi âlimlerinden Bedruddîn el-Aynî ile ilgili iki çalışmaya da yer vermek istiyoruz. Uluslararası Bedruddîn el-Aynî Sempozyumu'nda Aynî'nin pek şöhret bulmayan isimler ve künyelere dair bir eseri hakkında Mehmet Eren tarafından “Keşfu'l-Kınâ: Âlimlerin Kimlik Bilgileri ve Bedruddîn el-Aynî'nin biyografisi için önemli bir kaynak” isminde bir tebliğ sunulmuş,¹⁵⁷ Sezai Engin ise Aynî'nin *Şerhu Meâni'l-Âsâr*'da yer alan hadis ricâli için yazmış olduğu eseri hakkında “Meğâni'l-Ahyâr fi Şerhi Esâmî Ricâli Meâni'l-Âsâr' İsimli Eseri Bağlamında Aynî'nin Ricâl Tenkidi ve Edebiyatındaki Yeri” isimli çalışmasını sunmuştur.¹⁵⁸

155 Abdurrahman Han, “Kütüb-i Sitte Ricâli'nde İbâdet İlim İlişkisi (Tehzîbü't-Tehzîb)”, Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Sakarya, 2007.

156 Harun Reşit Demirel, “İbn Hacer'in *Takrîbü't-Tehzîb*'de Buhârî'nin Bid'at Ehli Olmakla Cerh Edilen Râvîlerinden Bahsetmesi ve *Hedyü's-Sârî* (Mukaddime)'deki Müdafası”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2000, c. 2, sy. 3, s. 29-60.

157 *Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Uluslararası Bedruddîn el-Aynî Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı*, Gaziantep, 10-11 Mayıs, 2013, s. 29-59.

158 *A.g.e.*, s. 85-102.

III. Bazı Memlûk Âlimlerinin Hadisçiliği Üzerine Yapılan Çalışmalar

Yukarıda hadis edebiyatının çeşitli türleri altında zikrettiğimiz çalışmaların dışında Moğoltay b. Kılıç (ö. 762/1361), Zerkeşî (ö. 794/1392), İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), İbnü'l-Humâm (ö. 861/1457), İbn Kutluboğa (ö. 879/1474) ve Süyûtî gibi bazı Memlûk dönemi muhaddislerinin hadis ilmindeki yeri hakkında araştırmalar da yapılmıştır. Hadis ilmine ya da hadis şerhlerine dair eserleriyle ön plana çıkmamakla birlikte çeşitli eserlerinde hadislerin senet ve metinleri üzerinden değerlendirmelerde bulunan bazı âlimlerin hadisçi yönleri hakkında da araştırmalarda bulunulmuştur. Bunlardan Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267), Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ve İbn Haldûn gibi âlimleri zikredebiliriz.

Hicrî VIII. ve IX. asırlara önemli katkıları olmuş muhaddislerin yetişmesinde rol oynayan, yüzü aşkın eser bırakan özellikle hadis, tarih ve lügat ilminde öne çıkan Moğoltay b. Kılıç’ın hadisçiliği üzerine İbrahim Tozlu “Moğoltay b. Kılıç ve Hadis İlmindeki Yeri” ismiyle hazırladığı doktora tezini aynı isimle yayımlamıştır.¹⁵⁹ Tozlu bu çalışmasında Moğoltay b. Kılıç’ın, İbnü’s-Salah’ın hadis usûlü, Mizzî’nin ricâl kitabı, Buhârî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce’nin hadis kitapları üzerine yaptığı şerhleri ile hicrî VIII. asırda başlayan zevâid edebiyatının ilk ilmî çalışmalarını başlattığını ve ikmal türü çalışmaları ile dikkatleri üzerinde topladığını belirtmiştir. Talebelerinden İbnü'l-Mülakkn, el-İrâkî, Siraceddin el-Bulkînî ile İbn Hacer’in onun eserlerinden özellikle istifade ettiğini ifade ederek Moğoltay b. Kılıç’ın eserlerinin sıradan birer ihtisar, ikmâl ve tehzib özelliği taşımadığını, onun aynı zamanda iyi bir münekkitt olduğunu vurgulamıştır.

Zerkeşî, VIII. asırda Kur’ân ilimleri, hadis ve hadis ilimleri, fıkıh ve fıkıh usûlü, dil ve edebiyat alanında ortaya koyduğu eserlerle zamanın seçkin âlimlerinden birisidir. *et-Tezkire* isimli eseri alanında ilk olma özelliği taşımaktadır. Zerkeşî’nin hadisçiliği üzerine ülkemizdeki ilk çalışma Mustafa Canlı tarafından hazırlanan “Bedreddin Zerkeşî ve Hadis İlmindeki Yeri” isimli yüksek lisans tezidir.¹⁶⁰

Zerkeşî’nin hadis ilminde özellikle metin tenkidi açısından *el-İcâbe li-İrâdi ma İstedrekethu Aişe Ale’s-Sahâbe* isimli eseri oldukça önemlidir. Bünyamin Erul tarafından önce tercüme edilen eser daha sonra tahkik edilmiştir.¹⁶¹ Bünyamin Erul, eserin hem tercüme hem de tahkikinde aynı zamanda eseri yeniden tertip etmiş ve Hz. Aişe’nin sahabeye itirazlarını sırasıyla Kur’ân’a, Sünnet’e, hadise, tarih ve

159 İbrahim Tozlu, “Moğoltay b. Kılıç (ö. 762/1361) ve Hadis İlmindeki Yeri”, Doktora tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 2011 (İstanbul: Hâceğân Akademi Yayınları, 2011).

160 Mustafa Canlı, “Bedreddin Zerkeşî ve Hadis İlmindeki Yeri”, Yüksek Lisans tezi, E.Ü.S.B.E., Kayseri, 1992.

161 Bedreddin Zerkeşî, *Hz. Aişe’nin Sahabe’ye Yöneltilmiş Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul, Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2002; *el-İcâbe li-İrâdi Ma İstedrekethu Aişe Ale’s-Sahâbe*, thk. Bünyamin Erul, Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 2004.

vakaya, kanaatine, mantık ve dile arz kriterleri şeklinde başlıklandırmıştır. Aslında ale'r-ricâl tertip edilmiş olan bu eserin tertibini daha sonra Süyûtî (ö. 911/1505) değiştirerek ale'l-ebvâb yani fikhî konulara göre düzenlemiştir. Bu tertiple birlikte Hz. Aişe'nin sünnet anlayışı, metin tenkidindeki yöntemi ve eleştiri kriterleri ön plana çıkmıştır. Bilal Deliser de "Bedruddîn ez-Zerkeşî, Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme" isimli bir makale kaleme almıştır.¹⁶²

Hicri IX. asrın kıraat ve hadis âlimlerinden İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) hadisçiliği üzerine Mehmet Savan tarafından "İbnü'l-Cezerî'nin Hadis İlmindeki Yeri" isminde bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.¹⁶³ Araştırmada İbnü'l-Cezerî'nin yaşadığı dönem, hayatı, seyahatleri, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, şerh, usûl, ricâl ve hadis derlemeleri alanlarında eserleri bulunan İbnü'l-Cezerî'nin hadis ilimlerine dair eserlerindeki metodu ve üslubu incelenmiştir.

Hanefî mezhebinin son müçtehitlerinden birisi olarak kabul edilen ve *el-Hidâye* üzerine yazdığı *Fethu'l-Kadîr* şerhiyle tanınan, daha çok fıkıh, fıkıh usûlü ve kelâm alanlarında uzman olarak kabul edilen Kemâluddîn İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) hadisçiliği üzerine bazı araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmaların tümü *Fethu'l-Kadîr* temelinde hazırlanmıştır. Ramazan Özmen, "Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın Hadisçiliği" isminde bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.¹⁶⁴ Bekir Özüdoğru ise "İbnü'l-Hümâm'ın Fethu'l-Kadîr'de Hadis Usûlü Meselelerine Yaklaşımı" ismindeki yüksek lisans tezinde İbnü'l-Hümâm'ın sünnet anlayışı, hadisçiliği, merfû', mevkûf hadis, seneddeki kopukluk (mürsel, müdelles, munkat' hadis), râvî değerlendirmeleri, metin tenkidi ve ihtilâfu'l-hadis gibi bazı hadis usûlü meselelerine yaklaşımını ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁶⁵ Şule Yüksel Uysal ise "İbnü'l-Hümâm'ın Hadis İlmindeki Yeri ve Fethu'l-Kadîr'de İzlediği Hadis Metodolojisi" isimli doktora çalışmasında hadis alanında günümüze ulaşan eseri olmayan müellifin hadis ilmindeki yerini, *Fethu'l-Kadîr* isimli eserinden yola çıkarak nikâh, talak ve yemin hadisleri örneğinde incelemiştir.¹⁶⁶

IX. asır muhaddislerinden aynı zamanda önemli bir fakih olan Kasım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) hakkında "Kasım b. Kutluboğa ve Hadis İlmindeki Yeri" başlıklı bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır.¹⁶⁷ Çalışmanın ilk iki bölümünde Kâsım b.

162 Bilal Deliser, "Bedreddîn ez-Zerkeşî Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 2011, c. 5, sy. 9, s. 171-190.

163 Mehmet Savan, "İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) Hadis İlmindeki Yeri", Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 2010.

164 Ramazan Özmen, "Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın Hadisçiliği", Yüksek Lisans tezi, Y.Y.Ü.S.B.E., Van, 1997.

165 Bekir Özüdoğru, "İbnü'l-Hümâm'ın Fethu'l-Kadîr'de Hadis Usûlü Meselelerine Yaklaşımı", Yüksek Lisans tezi, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 2008.

166 Şule Yüksel Uysal, "İbnü'l-Hümâm'ın Hadis İlmindeki Yeri ve Fethu'l-Kadîr'de İzlediği Hadis Metodolojisi", Doktora tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 2010.

167 Mustafa Yeşil, "Kasım b. Kutluboğa'nın Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri", Yüksek Lisans tezi, D.E.Ü.S.B.E., İzmir, 1992.

Kutluboğa’nın yaşadığı dönem ve eserleri, hayatı ve şahsiyeti, hocaları, ilmî kişiliği ele alındıktan sonra 200’e yakın eseri ilim dallarına göre tasnif edilerek verilmiştir. Yazma nüshaların bulunduğu kütüphane kayıtları ve bunların özellikleri tanıtılmıştır. Kutluboğa’nın hadisçiliğinin ele alındığı üçüncü bölümde ise, hadis ilmiyle ilgili terimlere, kitaplara, râvîlere ve hadislerle olan vukûfiyeti, hadis tenkitçiliği ve delil kabul edip-etmemesi açısından hadis çeşitlerine bakışı değerlendirilmiş, böylelikle onun hadis ilmindeki yeri ortaya konmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak Kasım b. Kutluboğa’nın, kendi döneminde fıkıh ve hadis otoritelerinden biri olup, fikhî mezhebi itibarıyla Hanefî olduğu gibi, hadislerle bakışta da Hanefîlerin metodlarını benimseyip uyguladığı üzerinde durulmuştur. Bir başka yüksek lisans tezi ise Ahmet Çetinkaya tarafından hazırlanan “Kasım b. Kutluboğa ve Hadis” isimli çalışmadır.¹⁶⁸

İslâmî ilimlerin hemen hemen her dalında eserler veren Memlük dönemi âlimlerinden Süyûtî’nin (ö. 911/1505) hadis ilmindeki yeri, bir doktora çalışmasına konu olmuştur.¹⁶⁹ Süyûtî hadis ilminin pek çok alt dalında da eserler veren bir âlimdir. Bu doktora çalışmasında, Süyûtî’nin hadis anlayışı ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde, Süyûtî’nin yaşadığı dönem ve hayatı hakkında bilgiler verilmiş, ikinci bölümünde ise Süyûtî’nin hadis ilmindeki yeri, usûlcülüğü, hadis tenkitçiliği, *el-Hasâisu’l-Kübrâ* eseri çerçevesinde hadisleri değerlendirmesi, *ed-Dürrü’l-Mensûr* adlı tefsirinden hareketle hadis kullanımı ve sünnete yaklaşımı gibi konular çerçevesinde hadis ve sünnet anlayışı değerlendirilmiştir. Ayrıca Süyûtî’nin muasırlarıyla yaptığı tartışmaları ve kendisinin müçtehidlik ve mücedditlik iddiaları da değerlendirilmiştir. Çalışmada Süyûtî’nin geleneksel hadis usûlü anlayışını devam ettirdiği, *el-Câmiu’s-Sagîr*, *el-Hasâisu’l-Kübrâ*, *ed-Dürrü’l-Mensûr* gibi eserlerinde mesnetsiz birçok nakilde bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmacı Süyûtî’nin hadislerin tenkidinde seçici davranmadığını, hadislerin senetlerini değerlendirmede mütesahil davrandığını bununla birlikte mevzû hadisler ve sünneti müdafaa konusunda ciddi katkılarının olduğunu belirtmiştir.

Daha çok kıraat âlimi ve Şâfiî fakihî olarak tanınmakla birlikte çeşitli ilimlerdeki ihtisası sebebiyle “zülfunûn” olarak nitelendirilen ve hadis alanında hâfız unvanını kazanmış bir âlim olan Ebû Şâme el-Makdisî’nin (ö. 665/1267) hadisçiliği üzerine “Ebu Şame el-Makdisi ve Hadisçiliği” isminde bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.¹⁷⁰

Hicrî VII. asrın önemli tefsir, hadis ve fıkıh âlimlerinden Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî’nin *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân* isimli meşhur tefsiri üzerinden hadisçiliği hakkında araştırmalar yapılmıştır. Mehmet Durmuş, “Kurtubî ve Hadis Metodu” isminde bir yüksek lisans tezi¹⁷¹ hazırlamış, bu çalışmasında Kurtubî’nin hadis alanındaki kriterleri kabul ettiği, tüm eserlerinde Ehl-i sünnetin görüşle-

168 Ahmet Çetinkaya, “Kâsım b. Kutluboğa ve Hadis”, Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Sakarya, 1998.

169 Recep Aslan, “Süyûtî’nin Hadis İlmindeki Yeri”, Doktora tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 1994.

170 Bilal Aksoy, “Ebû Şame el-Makdisî ve Hadisçiliği”, Yüksek Lisans tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2002.

171 Mehmet Durmuş, “Kurtubî ve Hadis Metodu”, Yüksek Lisans tezi, U.Ü.S.B.E., Bursa, 1993.

rini müdafaa ettiği, eserlerinde hadislerin manalarına veciz şekilde işaretlerle bu ilme katkıda bulunduğu belirtilmiştir. Kurtubî'nin, -az da olsa mezhep taassubu ve ahkâm ihtiva etmeyen hadislerdeki tesahülü de bir tarafa bırakılırsa- eserlerinden istifade edilecek bir âlim olduğu kanaatini dile getirmiştir. Arif Gezer ise "Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri" isminde bir doktora tezi hazırlamış¹⁷² "Kurtubî'ye göre Sünnet-Kur'ân İlişkisi" başlıklı bir de makale yayımlamıştır.¹⁷³ Gezer, doktora tezinde Kurtubî'nin hadisleri genellikle, âyetlerin tefsirinde ortaya çıkan müşkillerin çözümünde bir örnek veya şâhit olarak kullandığı, bu yüzden hadis ilmiyle ilgili konuların, Kurtubî'nin düşüncesinde genellikle ikinci derecede bir mesele teşkil ettiğini ifade etmiştir. Yazar, Kurtubî'nin hadisleri alırken, rivâyet şartlarından daha çok hadislerin manası ile ilgilendiğini ve müfessirin bu yüzden hadis alma konusunda müteşeddid olmaktan ziyade mütesâhil olma konumuna düştüğünü belirtmiştir.

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) tefsir, hadis, fıkıh, kelim, tasavvuf, dinler tarihi ve mezhepler tarihi alanında birçok eser telif etmiş, hadis âlimlerinden İbn Kayyim el-Cevziyye, İbn Kesir, Zehebî ve Mizzî gibi önemli muhaddislere hocalık yapmış VII. asrın müçtehidlerinden kabul edilen önemli bir âlimdir. İbn Teymiyye yaşadığı dönemin sosyo-siyasal ve kültürel şartlarının da etkisiyle, İslâm'ı anlamada sünnetin ve ilk üç asrın önemini vurgulayarak Müslümanların düşünsel bütünlüğünü kurmaya çalışmış, ortaya koyduğu görüşler selefi akımın temellerini oluşturmuştur. İbn Teymiyye'nin hadisçiliğine dair şu ana kadar iki çalışma yapılmıştır. Bunlardan birisi *Minhâcu's-Sunne* diğeri ise *Ehâdisü'l-Kussâs* adlı eseri çerçevesinde rivâyetleri kabul ve red kriterleri ile ilgilidir. Salih Özer, *Sünnet ve Hadisi Yeniden Düşünmek* ismiyle yayımladığı doktora tezi olan "İbn Teymiyye'nin Minhâcu's-Sunne Kapsamında Rivâyetleri Kabul ve Red Kriterleri" isimli çalışmasında İbn Teymiyye'nin hadisçiliğini içerisinde bulunduğu dönemin şartlarını dikkate alarak ele almıştır.¹⁷⁴ Belirli bir konudaki rivâyetlere yaklaşımı incelenmeden önce, onun o konudaki düşünceleri belirlenmeye; böylece fikirlerinin, hadisçiliğine tesiri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Muhammet Yılmaz ise İbn Teymiyye'nin *Ehâdisü'l-Kussâs* isimli eserinde rivâyetlerin sahihini sakiminden ayırırken takip ettiği yöntemi deskriptif olarak ortaya koymaya çalışmıştır. İbn Teymiyye'nin rivâyetleri incelerken bunların Kur'ân'a, sahih sünnete, tarihî olaylara, akla, mantığa, duygu ve tecrübeye uygunluğu, rivâyetin israiliyat kaynaklı olup olmaması, hadis âlimlerince nakledilip

172 Arif Gezer, "Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri", Doktora tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2000 (*Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, İstanbul: Gonca Yayınevi, 2010).

173 Arif Gezer, "Kurtubî'ye Göre Sünnet-Kur'ân İlişkisi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012, sy. 23, s. 188-198.

174 Salih Özer, "İbn Teymiyye'nin Minhâcu's-Sunne Kapsamında Rivâyetleri Kabul ve Red Kriterleri", Doktora tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 1998 (*Sünnet ve Hadisi Yeniden Düşünmek: İbn Teymiyye Örneği*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2004).

nakledilmemesi, meşhur İslâmî eserlerde bulunup bulunmaması, sened açısından problem taşıyıp taşınamaması, Hz. Peygamber sözü olarak bilinip bilinmemesi, sahâbe, tabiîn veya selef âlimlerinden birinin sözü olup olmaması gibi hususları göz önünde bulundurduğunu belirterek konuyu bu on başlıkta işlemiştir.¹⁷⁵

İbn Teymiyye’nin en meşhur talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) üzerine hadis alanında şu ana kadar iki akademik araştırma hazırlanmıştır. Mehmet Kalkan, “İbn Kayyim el-Cevziyye’nin Hâdi’l-Ervâh ilâ Bilâdi’l-Efrâh Adlı Eseri Bağlamında Cennet ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi” ismiyle hazırlamış olduğu yüksek lisans tezinde¹⁷⁶ gaybî bir konu olan cennet konusunun Kur’ân ve sahîh hadislere dayanarak hadis metodolojisi çerçevesinde objektif bir yaklaşımla incelenmesini amaçlamış ve İbn Kayyim’in konuyla ilgili eserini incelemiştir. İbn Kayyim’in münekkid bir âlim olmasının *Hâdi’l-Ervâh*’taki hadislerin sağlam olmasına sebep olduğu ifade edilmiştir. Çalışmanın son bölümünde *Hâdi’l-Ervâh*’ta yer alan rivâyetler araştırma konusu yapılmış, bu rivâyetler hem sened hem de metin yönünden incelenerek Kur’ân’a ve sahîh hadislere uymayan rivâyetler hakkında bilgi verilmiştir. Orhan Yılmaz tarafından hazırlanan “İbn Kayyim el-Cevziyye’nin Hadis/Sünnet Anlayışı ve Metin Tenkidindeki Yeri” isimli doktora çalışmasında¹⁷⁷ ise İbn Kayyim’in hadis ve sünnetle ilgili görüşleri ve tenkitçiliği ortaya konulmuş, araştırma neticesinde onun hadisi anlama ve tanıma konusunda bazı metotlar geliştirdiği kanaatine varılmıştır.

VIII. asrın büyük âlimlerinden İbn Haldûn (ö. 808/1406) Kahire’de İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi büyük muhaddislerin bulunduğu ve yetiştiği bir zamanda Sargatmışiyye Medresesi’nde hadis hocalığına tayin edilmiştir. Hayati Yılmaz, İbn Haldûn’un meşhur *Mukaddime*’sinde hadis ilimlerine ayırdığı bölümün tanıtımını yapmıştır.¹⁷⁸ Detaylı bir çalışma ise Yavuz Köktaş’ın “İbn Haldûn’un Mukaddime Adlı Eserinde Hadis İlimleri ve Hadis-Sosyoloji İlişkisi” isimli makalesidir.¹⁷⁹ Köktaş, İbn Haldûn’un hadis hocalığının yanı sıra *Mukaddime* adlı eserinde hadisleri anlamaya ve yorumlamaya çalıştığını, hadislere getirdiği yaklaşımın bizlere önemli yorum zenginliği sunduğunu, hatta bunun ötesinde hadisleri anlama ve yorumlama

175 Muhammet Yılmaz, “İbn Teymiyye’nin Ehâdîsi’l-Kussâs Adlı Eseri Çerçevesinde Rivâyetleri Kabul ve Red Kriterleri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 3, sy. 2, s. 153-180.

176 Mehmet Kalkan, “İbn Kayyim el-Cevziyye’nin Hâdi’l-Ervâh ilâ Bilâdi’l-Efrâh Adlı Eseri Bağlamında Cennetle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2007.

177 Orhan Yılmaz, “İbn Kayyim el-Cevziyye’nin Hadis/Sünnet Anlayışı ve Metin Tenkidindeki Yeri”, Doktora tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2013.

178 Yılmaz, Hayati, “İbn Haldun, Hadis İlimleri: el-Mukaddime”, *Usûl İslâm Araştırmaları*, 2006, c. 1, sy. 5, s. 203-208.

179 Yavuz Köktaş, “İbn Haldûn’un Mukaddime Adlı Eserinde Hadis İlimleri ve Hadis-Sosyoloji İlişkisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 7, sy. 1, s. 299-343.

imkanı veren bir metodoloji takdim ettiğini, bu metodolojide en önemli unsurun hadislerin sosyolojik gerçekler dikkate alınarak yorumlanması olduğunu belirtmiştir.

IV. Edisyon-Kritik ve Tahkik Çalışmaları

Ülkemizde hazırlanan Memlûkler dönemi hadis çalışmalarından bazıları bu dönemde yaşayan bazı muhaddislerin eserlerinin edisyon kritiği üzerinedir. Hadis alanında bazı eserlerin edisyon kritiği (çok fazla tercih edilmemekle birlikte) çoğunlukla yüksek lisans ve doktora çalışmalarıyla yapılmıştır. Edisyon kritiği yapılan eserlerden birisi Ebu'l-Fazl İbnü's-Şihne'nin (ö. 890/1485) Kahire'de Müeyyediyye Medresesi'nde yaptığı hadis imlâlarından oluşan *el-Emâli'l-Muhibbiyye*'sidir. Vahdettin Yağmur tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan çalışmanın birinci bölümünde "emâli" kelimesinin lûgat ve ıstılâh manası, "emâli" türü eserlerin telif edilme metodu olan imlâ yönteminin nasıl ve nerelerde kullanıldığı, hadis imlâ meclislerinde kimlerin etkin olduğu üzerinde durularak, emâli türü eserlerden öne çıkanlar tanıtılmıştır. İkinci bölümde ise Ebü'l-Fazl İbnü's-Şihne'nin hayatı ve ilmi şahsiyeti hakkında bilgi verilmiş, *el-Emâli'l-Muhibbiyye* tanıtılmış ve bu eseri imlâ ederken nasıl bir metot takip ettiği incelenmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise *el-Emâli'l-Muhibbiyye*'nin elimizdeki tek nüshasının metni verilmiş, bu metindeki hadislerin tahrîci de yapılmıştır.¹⁸⁰

Ülkemizde Memlûkler dönemi hadis eserlerinden tahkik çalışması olarak hazırlanan en önemli çalışma Bünyamin Erul tarafından daha önce *Hiz. Aişe'nin Sahabeye Yöneltiği Eleştiriler* ismiyle tercümesi yapılan *el-İcâbe li-İrâdi Mastedrekethu Âişe Ale's-Sahâbe*'nin tahkikidir.¹⁸¹ Eser, daha önce 1939 yılında Said Afgani tahkiki ile Şam-Zâhiriye Kütüphanesi'nde bir mecmua içerisinde bulunan müellif hattı nüsha esas alınarak neşredilmiştir. Okunuşu oldukça zor bir yazıya sahip olan bu nüshadan yapılan tahkikte pek çok hata ve eksiklikler yer almaktadır. Bu amaçla eseri tahkik eden Bünyamin Erul, eserin tahkikini, Afgânî'nin kullanmış olduğu nüshayla birlikte İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde yine bir mecmua içerisinde bulunan ve müellifin müsveddesinden istinsah edilen, gayet okunaklı ve eksiksiz bir nüsha üzerinden yapmıştır. Çalışmada nüshalar arasındaki farklılıklar gösterilmiş, önceki tahkikte yıpranmışlığı sebebiyle okunamamış yerler çözüme kavuşturulmuş, yanlış okumalar düzeltilmiş, hadislerin tahrîci yapılmıştır. Erul'un gerek eserin tercümesi gerek tahkikindeki orijinal yönü, aslı alfabetik (ale'r-ricâl) sistemle tertip edilen eseri konularına göre düzenlemiş olmasıdır. Çalışmada Hz. Aişe'nin istidraklerinde kullandığı kriterler tespit edilmiş, her bir kritere girecek hadisler belirlenmiştir. Buna göre eser, Hz. Aişe'nin hadisleri değerlendirme kriterleri,

180 Vahdettin Yağmur, "Hadis Literatüründe Emâliler ve Ebü'l-Fazl İbnü's-Şihne'nin el-Emâli'l-Muhibbiyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği", Yüksek Lisans tezi, D.E.Ü.S.B.E., İzmir, 2011.

181 Bedreddin Zerkeşi, *el-İcâbe li-İrâdi Ma'stedrekethu Aişe Ale's-Sahâbe*, thk. Bünyamin Erul, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2004.

Kur’ân’a, sünnet’e, hadise, aklıma ve kanaatine, mantık ve dile, tarihe-vakaya arz şeklinde belirlenerek sistematize edilmiştir.

İbn Hacer el-Askalânî’nin (ö. 852/1449) “İmamlar Kureyş’tendir” hadisinin bütün varyantlarını topladığı *Lezzetü’l-Ayş bi Cem’i Turuki el-Eimmetu min Kureyş* isimli eseri de İbrahim Turhan tarafından yüksek lisans çalışmasına konu olmuştur. Çalışmada İbn Hacer’in hayatı, hadis ilminde “tahrîc” ve “turuk” kavramları ve bu sahada yazılan bazı eserler tanıtılmış, İbn Hacer’in mezkûr risâlesi incelenmiştir. Üç bölümden oluşan çalışmanın son bölümünde risalenin tahkik ve tahrîci yapılmıştır. Eser, Beyazıt Devlet Kütüphanesi 3759/3 numaralı mecmua içinde 35a-64b varakları arasında bulunan tek nüsha üzerinden tahkik edilmiştir.¹⁸²

Süyûtî’nin *Edebü’l-Fütyâ* isimli eseri de Türkiye’de tahkik edilen eserler arasındadır. Süyûtî, cüz’ kategorisindeki bu eserinde bir hadisçi olarak hadisleri esas almak suretiyle fetvâ vermenin sorumluluğu ve bu bağlamda müftülerin fetvâ verirken dikkat etmesi gereken usûl ve kaidelerden bahsetmiştir. Süyûtî’nin hadisin yanı sıra fıkıh alanındaki vukûfiyetini de ortaya koyan bu esere kıymet kazandıran yönü, müellifin kullandığı referanslar ve deliller, konuyu ele alış tarzındaki incelik ve hassasiyettir. Eser, Emine Zengin tarafından dört nüshadan yararlanılarak tahkik edilmiştir.¹⁸³

Sehâvî’nin Hz. Peygamber’e salavât getirme konusunu detaylıca işlemek üzere yazdığı *el-Kavlu’l-Bedi’ fi’s-Salâti ale’l-Habîbi’s-Şefî’* isimli eseri bir yüksek lisans çalışmasına konu olmuştur. Çalışmanın birinci bölümünde Sehâvî’nin yaşadığı dönem, hayatı, eserleri, hocaları, öğrencileri, görevleri, âlimlerin Sehâvî hakkındaki görüşleri, Sehâvî’nin dinî görüşleri, tarihçiliği ve eserleri ele alınmıştır. İkinci bölümde eserin tanıtımı, telif tarihi, konusu ve düzeni, eserde izlenen metot, tahkikte kullanılan üç yazma nüsha hakkında bilgi verilmiş, en sonda eserin tahkikli metni verilmiştir.¹⁸⁴

Tahkike konu olan diğer bir eser Kâsım b. Kutluboğa’nın *Tertibu Esmâi’s-Sikât* adlı eseridir. Eser’in elif (î) harfine kadar olan bölümü Muhammad al Sherafin tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiştir.¹⁸⁵ İzzuddin İbn Cemâ’a el-Kinanî’nin (ö. 767/1366) *Muhtasar Sîreti’n-Nebî* adlı eserinin edisyon-kritiği

182 Halil İbrahim Turhan, “İbn Hacer ve ‘Lezzetü’l-Ayş Bi Cem’i Turuki el-Eimmetu Min Kureyş’ Adlı Eseri”, Yüksek Lisans tezi, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 2006.

183 Emine Zengin, “Süyûtî’nin Edebu’l-Fütyâ İsimli Eserinin Tahkiki”, Yüksek Lisans tezi, U.Ü.S.B.E., Bursa, 2010.

184 Halis Aydemir, “es-Sehâvî’nin el-Kavlu’l-Bedi’ fi’s-Salâti ale’l-Habîbi’s-Şefî’ Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”, Doktora tezi, U.Ü.S.B.E., Bursa, 2004.

185 Muhammad Al-Sherafin, “İbn Kutluboğa’nın Tertibu Esmâi’s-Sikât Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlîli (Elif Harfi Bölümü)”, Doktora tezi, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 2002.

yüksek lisans çalışması olarak hazırlanmış,¹⁸⁶ İbnü'l-İrâkî'nin (ö. 826/1423) *et-Teveessütu'l-Mahmûd fi Şerhi Ebi Dâvûd* adlı eserinin değerlendirilmesi ve "taharet" bölümüne kadar tahkiki Nasseruddin Mazhari tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.¹⁸⁷

Sonuç

İslâm tarihinde oldukça uzun bir dönemi kapsayan Memlûkler dönemine dair ülkemizde yapılan çalışmaları tespit etmeye ve önemli bir kısmını tanıtmaya çalıştık. İki buçuk asırlık bir zaman dilimi üzerine yapılan araştırmaları kapsayan bu literatür çalışmasında gözden kaçırılabilir araştırmalar olacaktır. Ancak biz elimizden geldiğince gerek bibliyografik eserlerden, gerek internet aracılığıyla kütüphane taramalarından istifade ederek kapsamlı bir literatür çıkarmaya ve bu literatürü belirli başlıklar altında tasnif ederek incelemeye çalıştık.

Ülkemizde Memlûkler dönemi hadis çalışmaları bağlamında üzerinde durulması gereken başlıca husus, hadis tarihi alanındaki çalışmaların yetersizliğidir. Memlûkler dönemi hadis tarihini, hadisçilerini, hadis eğitim kurumlarını ele almak kapsamlı ansiklopedik çalışmaları gerektirecek mahiyettedir. Bununla birlikte hadis tarihinin gelişimini ilk asırlarla sınırlandırmayıp daha uzun zaman dilimlerine yayabilmek ve bu gelişimin detaylarını görebilmek açısından en azından belirli dönemleri ele alacak çalışmalar önemli bir ölçüde bu alandaki eksikliğin giderilmesini sağlayacaktır.

Halit Özkan'ın Memlûkler'in son 125 yılını ele aldığı *Memlûklerin Son Asrında Hadis* isimli çalışması hadis tarihi açısından şu ana kadar ihmal edilen bir dönemi ele alması itibarıyla faydalı ve hadis tarihi, eğitimi, medreseleri açısından detaylı bir çalışma olmuştur. Kahire ağırlıklı ele alınan çalışmada dârülhadislerin daha fazla bulunduğu Dımaşk şehrini, Memlûkler'in hâkimiyeti altında bulunan Mekke, Medine, Kudüs gibi şehirleri kapsayan çalışmaların tamamlayıcı olacağını, Memlûkler'in ilk 125 yıllık dönemini içeren benzer istikamette çalışmaların yapılması gerektiğini düşünüyoruz.

Ortaya çıkan literatüre baktığımızda hadis edebiyatının türlerine göre şerhler, kırk hadisler ve kırk hadis şerhleri, tek hadis şerhleri, ihtisârlar, hâşiye ve ta'likler, zevâidler, etrâf kitapları, tahrîciler, ahkâma dair eserler ve şerhleri, terğîb ve terhîb kitapları, hadis derlemeleri, cem niteliğindeki çalışmalar, hadis usûlü, mevzû hadislere dair eserler, meşhur hadislere dair eserler, hadis ricâli ile ilgili eserler üzerine çalışmalar yapılmıştır.

186 Ahmet Turan Yüksel, "İzzuddin İbn Cemaa el-Kinani'nin "Muhtasar Sireti'n-Nebi" Adlı Eserinin Edisyon-Kritiği", Yüksek Lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Konya, 1987.

187 Nasseruddin Mazhari, "İbnü'l-İrâkî'nin et-Teveessütu'l-Mahmûd fi Şerhi Ebi Davûd Adlı Eserin Edisyon Kritiği ve Değerlendirilmesi (Taharet bölümü)", Doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2014.

Ülkemizde Memlûkler dönemi ile ilgili hadis çalışmalarının büyük çoğunluğu bu dönemde yetişen hadisçiler ve eserleri üzerine yapılan şahıs ve eser merkezli çalışmalardır. Memlûk dönemi âlimlerinden 40’ı hakkında hadis alanında çalışmaların yapıldığını tespit ettik. Memlûk dönemi âlimlerinden Münzîrî (ö. 656/1258), Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267), Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), Nevevî (ö. 676/1277), İbnü’l-Müneyyir (ö. 683/1284), İbn Dakîku’l-İd (ö. 702/1302), Dimyâtî (ö. 705/1306), Takiyyuddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Yusuf b. Abdurrahmân el-Mizzî (ö. 742/1341), Zehebî (ö. 748/1348), Alâuddîn İbnü’t-Türkmânî (ö. 750/1349), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Moğoltay b. Kılıç (ö. 762/1361), Zeylaî (ö. 762/1360), Ebu’l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373), Abdülkadir el-Kureşî (ö. 775/1373), Şemsüddin el-Kirmânî (ö. 786/1384), Ekmeluddîn Bâbertî (ö. 786/1384), Zerkeşî (ö. 794/1392), İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393), İbnü’l-Mülakkın (ö. 804/1401), Zeynuddîn el-İrâkî (ö. 806/1404), Heysemî (ö. 807/1405), Muhammed b. Ebî Bekir İbn Cemâa (ö. 819/1416), İbnü’l-İrâkî (ö. 826/1423), İbnü’l-Cezerî (ö. 833/1429), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Bedruddîn el-Aynî (ö. 855/1451), İbnü’l-Hümâm (ö. 861/1457), İbn Kutluboğa (ö. 879/1474), Sehâvî (ö. 902/1497), Süyûtî (ö. 911/1505), Kastallânî (ö. 923/1517), Şa’rânî (ö. 973/1567) ve İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) Türkiye’de doktora ve yüksek lisans çalışmalarına konu olan âlimlerdir. Memlûkler döneminin oldukça önemli muhaddisleri üzerine çalışmalar yapılmışsa da diğer bazı önemli isimler üzerine şu ana kadar hiçbir araştırma yapılmamıştır. Örnek olarak Dimyâtî, (ö. 705/1306), Bedruddîn İbn Cemâa (ö. 733/1333), İbn Seyyidinnâs (ö. 734/1334), Birzâlî (ö. 739/1339), Alâî (ö. 761/1359), Ebu’l-Mehâsin el-Hüseynî (ö. 765/1364), Tâcuiddîn es-Sübki (hadis ilmindeki yeri hakkında bir doktora çalışması devam etmektedir),¹⁸⁸ Muhammed b. Ebû Bekir İbn Cemâa (ö. 819/1416), Firûzâbâdî (ö. 817/1415), Merrâkûşî (ö. 823/1421), Celaleddin el-Bulkînî (ö. 824/1421), Birmâvî (ö. 831/1428), Busîrî (ö. 840/1436), Sıbt İbnü’l-Acemî (ö. 841/1438), İbn Nâsiruddîn (ö. 842/1438), Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) (hakkında bir doktora çalışması devam etmektedir)¹⁸⁹ ve İbn Arrâk (ö. 933/1526) gibi isimler zikredilebilir.

Memlûkler dönemi ile ilgili yapılan hadis çalışmalarının hadis edebiyatının türlerine göre dağılımına bakacak olursak en fazla çalışmanın, dönemin en temel karakteristiği olan şerhler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Hâdis şârihlerimizden Nevevî’nin *Sahîh-i Müslim* şerhi, Kirmânî, İbn Hacer, Aynî ve Kastallânî’nin Buhârî şerhleri doktora ve yüksek lisans çalışmalarına konu olmuş, İbn Hacer ve Aynî gibi bazı âlimler mukayeseli olarak ele alınmıştır. Hadisleri

188 Bk. Hüseyin Çakır, “Tacuddin es-Sübki’nin Hadis İlmindeki Yeri”, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, devam ediyor.

189 Ahmet Özer, “Memlûkler Döneminde Hadis: Zekeriyâ el-Ensârî ve Hadis Çalışmaları”, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, devam ediyor.

yorumlama metodu konusunda hadis şârihlerinin dışında bazı âlimlerin çeşitli eserlerindeki hadisçilikleri üzerine çalışmalar yapılmıştır.

Akademik araştırmalarda Memlûkler döneminin rağbet gördüğü ikinci alan ise hadis ricâli olmuştur. Hadis ricâli alanında Zehebî ve İbn Hacer üzerine çalışmalar yapılmıştır. Memlûkler döneminin tamamını kapsayan hadis ricâline dair bir literatür çalışması doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada Memlûk dönemi âlimlerinin telif etmiş olduğu eserlerin birçoğu ele alınmıştır.

Memlûkler dönemi hadis usûlü açısından İbnü's-Salah'tan sonraki döneme tekabül etmektedir. İbnü's-Salah'tan sonraki hadis usûlünün gelişiminde İbnü's-Salah'ın etkisi ve onun *Mukaddime*'sinin büyük bir otorite kazanma süreci müstakil araştırmalara konu olacak mahiyettedir. Ülkemizde Hicrî VII. asır ile X. asır arasında hadis usûlünün seyrini ele alan müstakil bir çalışma bulunmakla birlikte, bu dönemde yetişen âlimler hakkında hazırlanan araştırmalarda onların hadis usûlü konusundaki görüşlerine yer verilmiştir.

Memlûk dönemi hadis çalışmalarının bir kısmı bu dönemde yaşayan âlimlerin eserlerinin tercümesi şeklinde olmuştur. Ülkemizde Memlûk dönemi âlimlerinin bazı eserleri oldukça rağbet görmüş ve birçok defa tercüme edilmiştir. Şerhlerden Nevevî'nin *Minhâc*'ı ve *Fethu'l-Bârî*'nin muhtasarı tercüme edilmiştir. Yine Nevevî'nin *Kırk Hadis Şerhi*, *el-Ezkâr* isimli dualara dair eseri, *Riyâzu's-Sâlihîn* isimli eseri, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Bülûğu'l-Merâm*'ı, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Zâdu'l-Meâd* ve *et-Tıbbu'n-Nebevî*'si, *el-Menâru'l-Münîf fi's-Sahîhi ve'd-Daîfi* birden fazla tercüme edilmiştir.

Ülkemizde Memlûk dönemi âlimlerinden bazıları hakkında sempozyumlar düzenlenmiştir. Mesela İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) Sivas'ta 1991 yılında düzenlenen ulusal bir sempozyumda ele alınmış, 28-30 Mayıs 2010 tarihlerinde Bayburt'ta Ekmeluddîn Bâbertî (ö. 786/1384) sempozyumu düzenlenmiştir. Bedruddîn el-Aynî (ö. 855/1451) üzerine Gaziantep'te, biri ulusal (11-12 Aralık 1992) diğer uluslararası (10-11 Mayıs, 2013) iki sempozyum düzenlenmiştir.

Memlûkler dönemindeki ilmî hareketin iki önemli özelliğinden birisinin hadis çalışmalarındaki artış, diğerinin ise tasavvufun hızla yayılması olduğunu çalışmamızın başında zikretmiştik. Ortaya çıkan literatüre baktığımızda bu dönemdeki tasavvuf-hadis ilişkisini inceleyen çalışmaların yapılmadığı görülmektedir. Aynı durum hadis ilminin diğer ilimlerle münasebeti için de geçerlidir. Bunun yanı sıra ansiklopedist yönleriyle temayüz eden Memlûk dönemi âlimlerinin bu hususiyetlerinin hadis alanındaki etkisi de araştırmaya değer bir konu olarak görünmektedir.

Memlûk dönemi muhaddislerinin büyük çoğunluğu Şâfiî âlimlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte Memlûkler döneminde diğer mezheplerden birçok fakih-muhaddis yetişmiş, dört mezhebin kâdılkudatlığı aynı anda yürütülmüştür. Memlûkler dönemi için farklı mezheplerin hadis anlayışları ve yorumlarını

konu edinen, bunları mukayeseli olarak ele alan çalışmaların faydalı olacağını düşünüyoruz. Bedruddin el-Aynî dışında Memlûkler döneminde yetişen Hanefî fakihlerinin hadis yorumculuğu çok fazla ön plana çıkmamıştır. Aynı şekilde Hanbelî ve Mâlikî fakihlerinin hadisle ilgili çalışmaları ve onların hadis yorumculuğu üzerine yapılacak çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Sonuç olarak, hadis tarihinde en çok eser telif edilen dönemlerden birisi olan Memlûkler döneminde yetişen muhaddisler hadis ilminin birçok alanında önemli eserler bırakmışlardır. Bu eserler günümüzde hadisçilerin en fazla rağbet gösterdiği, çalışmalarında müstağni kalamadıkları, üzerinde birçok araştırma yaptıkları eserlerdendir. Ülkemizde Memlûkler dönemi muhaddisleri, eserleri ve hadis faaliyetleri ile ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır. Memlûkler’in yetiştirdiği önemli muhaddisler ve eserleri üzerine, diğer bazı ilimlerde daha fazla ön planda olan âlimlerin çeşitli eserlerindeki hadisçilikleri üzerine araştırmalar yapılmıştır. Ancak hâlâ haklarında sadece ansiklopedi maddelerinden malumât edinilmek zorunda kalınan birçok Memlûk dönemi hadis âliminin bulunması bir an önce telafi edilmesi gereken bir eksikliklerdir.

Türkiye’de Memlûkler Dönemi Hadis Çalışmaları

Ferhat GÖKÇE

Özet

İslâmî ilimler tarihinin hicrî üçüncü asırdan sonra ikinci altın çağı olarak kabul edilen Memlûkler döneminde, İslâmî ilimler bütün şubelerinde büyük bir inkişaf göstermiştir. Yaklaşık iki buçuk asır (649-923/1250-1517) hüküm süren Memlûkler devleti, oldukça parlak kültürel ve ilmî bir harekete sahne olmuş, Memlûkler döneminde yetişen İslâm âlimleri, İslâmî ilimler ve İslâm kültür tarihi için emsalsiz bir miras bırakmışlardır. Öyle ki İslâm tarihinin hiçbir döneminde bu dönemdeki kadar çok ve hacimli eser yazılmamıştır. Bu dönem bilhassa büyük şârihleri ve ansiklopedistleri ile ön plana çıkmıştır. Memlûkler dönemi, hadis âlimleri ve bu âlimler tarafından hadis ilimlerinin hemen her alanında yazılmış eserlerin çokluğu bakımından son derece zengindir. Ülkemizde Memlûk dönemi hadis âlimleri ve eserleri üzerine tercüme, kitap, makale ve tebliğlerden oluşan pek çok çalışma yapılmış, ancak şu ana kadar eksik bırakılan çalışmalar da olmuş, özellikle hadis tarihi alanında bu dönem ihmal edilmiştir. Bu makalede Memlûkler dönemini hadis ilmi açısından ele alan, Memlûkler döneminde yetişen hadis âlimleri ve eserleri üzerine hazırlanan Türkiye’deki çalışmalar tespit edilmekte ve değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, Hadis, Türkiye, Hadis Literatürü.

Turkish Hadīth Studies on Mamluk Period

Ferhat GÖKÇE

Abstract

In Mamluk period which is considered as the second golden age after the third century of Hijra in the history of Islamic sciences, a great development in all branches of Islamic sciences was noticeable. During the Mamluk period, approximately two and a half centuries (649-923/1250-1517), a quite brilliant cultural and scientific movement took the stage. Islamic scholars grown up in Mamluk period have left a unique legacy for the history of Islamic culture and Islamic sciences. There is no period in the whole history of Islam comparable to Mamluk period in the sense of achievement in producing numerous and voluminous works. This period came to the fore particularly with its large principal commentators and encyclopaedists. Mamluk period is extremely rich in abundance of hadīth scholars and literary works written by the hadīth scholars in almost every field. Although many works were conducted on the Mamluk period in contemporary Turkey, especially with special reference to some famous scholars of this period and their works, there still is a need to write the history of this period with a focus on hadīth studies. In this article, works conducted on the Mamluk period with special attention to Hadīth field are studied, enumerated, and evaluated.

Keywords: Mamluks, Hadīth, Turkey, Hadīth Literature.